

dezer steede, ende bekende ende verclaerde sij comparanten uythande van de *parnasses ofte ouderlingen van de Hoogduytsche Joodsche natie alhier ontvangen te hebben de somme van drie hondert gulden*, die hen comparanten in qualité ende voorschreven van de voorschreven Hoogduytsche Joodsche natie was competerende, *volgens de schepenkennisse bij de regeerders der kercke der Hoogduytsche Jooden ten behoeve van hen comparanten vooschr. Sijnagoge gepasseert voor Gerrit Pietersz de Wit, schout, Gerrit Freecksen ende Gerrit Jansz Lapper, schepenen in Muyderberch in dato den seven-den Augustus 1642.*

quitterende derhalve sij comparanten in qualite voorschreven de Hoogduytsche Joode kerck of natie van de gemelte drie hondert guldens volkomentlijk mits desen. Belovende sij comparanten ter saecke van de selve drie hondert gulden noch te uijt crachte van de gemelte schepenkennisse, soo capitaal als interesse *ende sulcx mede op het landt tot Muyderberch nopende het begraven van de dooden van hen comparantens Natie*, niet alleen noijt iets meerder tot laste van de voorschreve Hoogduytse Joodsche natie te sullen eysschen of pretendeeren in rechte noch daer bujten, in geenderley manieren, maar ter contrarie de gemelte Hoogduijtsche Natie ter zake van de voorschreve schepenkennisse 't allen tijden op ende jegens eenen ygelycken voor alle naermaninge ende aenspraecken te sullen indemneren ende bevrijden.

Verbindende de voorn. comparanten in qualite voorschreven de goederen en het incomen van de voorschreven Portugesche Joode kerck, deselve stellende ten bedwang van alle rechten ende rechteren.

Alles oprecht gedaen 't Amsterdam ter presentie van Alb. Reynst en Wouter Schuurman als getuigen.

(w.g.) Isacke Mendes da Silva.

Isack de Pinto.

Abraham Telles.

Daniel Pinto.

Abraham Jeserun de Espinosa.

Mosseh Curiel.

Abraham Zagache.

Quod attestor rogatus

D. van der Groe, Nots. Publ.

A. Reynst.

Wouter Schuurman.

Alvorens nu van deze geschiedenis af te stappen nog een enkel woord hierover. Het valt op, dat het te berde gebrachte argument, op grond waarvan de leening werd teruggevorderd, eigenlijk niet ter zake dienende was. Immers, waar de bepaling luidde, dat de Portugesche gemeente het recht had haar dooden op Muiderberg te doen begraven, kon het niet kosteloos willen begraven van het kind van een Hoogduitschen Jood, al was deze ook in dienst van de Portugesche gemeente, niet als een weigering van dit recht worden beschouwd. Doch hoe het ook zij, vermoedelijk achtten de Parnassijns van de Hoogduitsche gemeente, den tijd voor terugbetaling van de leening gekomen en hebben zij zich vermoedelijk daarom van tegenwerping onthouden.

V. De oudste Synagoge.

„Een klein vertrek in een gang”, ziedaar de poovere aanduiding omtrent de oudste synagoge in het bekende verhaal van Maharam Maarsen. Noch de naam van de gang noch de plaats waar deze gelegen was, is bekend. Wij kunnen slechts gissen. Hoogstwaarschijnlijk zal de bewuste gang wel in de omgeving van Vloomburg gelegen zijn geweest.

Deze primitieve lokaliteit zal vermoedelijk slechts korten tijd hebben dienst gedaan, aangezien, door de voortdurende vermeerdering van het aantal synagogebezoekers, dit kleine vertrek wel spoedig te klein zal zijn geworden.

Zooals blijkt uit de door Dr. D. M. Sluys gepubliceerde aantekeningen uit het archief der Hoogduitsche gemeente¹⁾

¹⁾ Vgl. Dr. D. M. Sluys: De oudste Synagogen der Hoogd. Joodsche gemeente te Amsterdam, blz. 9.

werd in 1639 naast R. Anschel Rood als voorzanger aange-
steld R. Eliazer ben Elia Kottenheim uit Frankfort, anders ge-
naamd R. Leizer Gazzen, en telde de gemeente op 15 April
1640 ± 120 manlijke leden. De veronderstelling was dus zeker
niet te gewaagd, dat men omstreeks 1640 op meer dan één
plaats synagogediensten hield. Bepaalde gegevens zijn echter
daaromtrent niet bekend.

De oudste synagoge-lokaliteit der Hoogduitsche gemeente,
waarvan de ligging met zekerheid kan worden vastgesteld,
werd op 13 April 1642 in huur genomen.

Enkele jaren geleden gelukte het mij het desbetreffende
huurcontract, met verschillende andere voor de historie der
Amsterdamsche Hoogduitsche Joodsche gemeente belangrijke
documenten, in de notariële archieven te ontdekken.

In dit contract ¹⁾ verklaarden op 13 April 1642, voor Nota-
ris Willem Hasen: Samson Escandiana, Eliachim Bar Israel,
Mose Bar Eliachim, Aser Ben Naphtali, Jacob Bar Juda en
Ephraim bar Juda Levi en consorten als tegenwoordige almoe-
seniers van de Duitsche Joden binnen Amsterdam, gehuurd
te hebben van David Preto, Portugeesch, twee benedenkamers
in het huis waar de voornoemde David Preto tegenwoordig
in woont, met een klein keukentje daarbij, staande aan de
Schans bij het Almoesniersturfhuis, met een in- ende uitgang
aan de Leprozenburgwal, ingaande Mei e.k. Jaarlijks voor de
som van f 180.—.

Aangezien de situatie ter plaatse nagenoeg onveranderd is
gebleven — alleen de naam, de Schans, is veranderd in Nieuwe
Amstelstraat en de Leprozenburgwal in Waterlooplein — kun-
nen we de ligging van dit synagogelokaal precies vaststellen.
n.l. in de Nieuwe Amstelstraat bij de Turfsteeg.

Uit de clausules in het contract aangaande de uit te voeren
verbouwing zien wij, dat de twee kamers geheel werden uit-
gebroken en tot één lokaliteit ingericht. In aanmerking nemen-
de de voor dien tijd tamelijk hooge huur van f 180, schijnt de

¹⁾ Vgl. De Vrijdagavond, IX, 1, blz. 254.

verkregen lokaliteit tamelijk groot te zijn geweest. Naar
Dr. Sluys op grond van enkele aanwijzingen in het archief
veronderstelde, werd na korten tijd ook de bovenverdieping
van het huis gehuurd en eveneens tot het houden van syna-
gogediensten ingericht.

De gestadige vermeerdering van synagogebezoekers was
echter oorzaak ervan, dat het plaatsgebrek na verloop van
enkele jaren reeds zóó nijpend werd, dat Parnassijns plannen
beraamden om op meer afdoende wijze in de behoefte aan
synagogeruimte te voorzien.

Naar uit het verloop der opvolgende gebeurtenissen valt op
te maken, beoogde men met deze plannen om op een daartoe
aan te koopen terrein niet alleen een synagoge, maar tevens
een vleeschhal en andere benodigde lokaliteiten te doen
bouwen.

Voorzeker getuigden deze plannen van de groote energie,
waarmede de toenmalige Parnassijns waren bezield, inzonder-
heid geldt dit den nog jongen Eleazer Mozes van Worms —
deze was toen 30 jaar —, dien wij in deze jaren herhaal-
delijk op den voorgrond zien treden.

Des te meer valt het te betreuren, dat door de weigerende
houding der autoriteiten en de weinige eensgezindheid der
gemeenteleden het beoogde doel niet kon worden bereikt.

Het thans onbenoemde korte steegje op het Waterlooplein,
aan welks einde de niet meer in gebruik zijnde Waterloo-
plein-synagoge of zoo men haar vroeger noemde Stroommarkt-
Sjoel staat, heette in vroegeren tijd het Sleeperssteegje. Een
naam, die waarschijnlijk in verband stond met de omstandig-
heid, dat dit steegje de toegangsweg was naar een grooten
paardestal, welke ter plaatse van het latere synagogegebouw
heeft gestaan.

Het bewuste plan beoogde nu den aankoop van het hoek-
huis Houtgracht-Sleeperssteegje benevens het pakhuis daar-
achter en een drietal huisjes in het Sleeperssteegje staande,
teneinde op dit terrein een synagoge en daaraan annex andere
lokaliteiten te doen bouwen.

Vast staat, dat zoowel het hoekhuis als de drie huisjes in de steeg, door Eleazer Mozes en Isaac van Duyts, voor rekening van de Hoogduitsche gemeente zijn gekocht tot een gezamenlijk bedrag van f 10.850. De betreffende quytscheldinge of verkoopacten zijn op het Gemeente-archief aanwezig.

Wat echter den bouw van de synagoge met bijlokalen betreft, stond men voor een schijnbaar onoplosbaar probleem.

Eenerzijds bevatten de protocollen der Hoogduitsche gemeente verschillende aantekeningen van uitgaven ten behoeve van den bouw van deze synagoge, terwijl anderzijds onder de vroedschapsresolutiën van Amsterdam ¹⁾ een besluit van de gecommiteerde raden, gedateerd 28 Mei 1648, voorkomt, waarbij den Joden verboden werd een nieuwe synagoge te bouwen om in hoogduitsch te preeken en een hal om vleesch te verkoopen. En om nu de quaestie nog ietwat ingewikkelder te maken vindt men in genoemde protocollen der gemeente een beschrijving van een bezoek door Burgemeesteren en Schepenen op 29 October 1649 aan de synagoge gebracht.

Aanvankelijk heb ik aan de mogelijkheid gedacht, dat deze resolutie, inzonderheid wat het verbod tot het bouwen van een synagoge betreft, alleen een papieren resolutie is gebleven, zooals dit meermalen met besluiten, ten opzichte van de Joden uitgevaardigd, het geval is geweest. Men vaardigde toch, om aan den aandrang der gilden of kerkelijke autoriteiten te voldoen wel de verlangde resolutie uit, maar was heelemaal niet van plan haar te handhaven. Een verder onderzoek schonk mij echter de overtuiging, dat de bewuste resolutie wel degelijk is gehandhaafd, hoewel er een synagoge te bestemde plaatse is ingericht, welke op 29 October 1649 door Burgemeesteren en Schepenen werd bezocht.

De oplossing van dit raadsel is nu deze, dat alleen verboden werd hetgeen er letterlijk staat: *te bouwen een nieuwe synagoge*, d.w.z. een geheel nieuw synagogegebouw van den grond

¹⁾ Resolutiën v. d. Vroedschap No. 19 Fo. 188.

op en — dit is inderdaad ook niet geschied. Maar wel heeft men, naar blijkt, met toestemming van de overheid een gedeelte van de oorspronkelijk voor afbraak bestemde panden tot synagoge laten inrichten.

Een analoog geval heeft in 1612 plaats gehad. Ook toen werd den *Portugeeschen* Joden het oprichten van een afzonderlijk synagogegebouw, waarvan de bouw nog wel reeds was aangevangen, verboden. Met deze resolutie wist men zich evenmin raad, totdat het historisch onderzoek de juiste toedracht aan het licht had gebracht.

Naar uit de verschillende, in de Amsterdamsche archieven aanwezige documenten betreffende de stichting der Sleeperssteeg-Synagoge valt op te maken, heeft zich deze alleszins merkwaardige historie als volgt toegedragen.

Wanneer — naar Dr. Sluys in zijn geschrift over de oudste synagogen der Hoogduitsch-Joodsche gemeente te Amsterdam mededeelt, — Parnassijns op Zondag 24 Tebeth 5408 (25 Januari 1648) met Salomon Davidszoon Perelsheim accordeeren over de hem toe te wijzen plaats in de nieuwe synagoge, die spoedig zal worden gebouwd, heeft men den eersten stap daartoe reeds gedaan. Immers, twee dagen hiervoor, op 23 Januari 1648 ¹⁾, werd de quytscheldinge (verkoopacte) gepasseerd van een huis, gelegen op Vloyenburg op de Nieuwe Houtgracht (hoek Sleeperssteeg), dat door de Parnassijns Isak van Duyts en Eleasarus Mozes, op de huizenverkoop van de Weeskamer voor rekening der Hoogduitsche gemeente was gemijnd voor de somma van f 7500.—

Een waardevol verhaal van het verloop der vergadering van gemeentelieden, waarop tot den aankoop van dit perceel werd besloten, vinden wij in een attestatie, welke op 6 October 1650 ²⁾ werd gepasseerd, vermoedelijk naar aanleiding van de oneenigheden, die tengevolge van de mislukking der oorspron-

¹⁾ Register van huizenverkoopingen van de Weeskamer van 10 Januari 1648—10 Januari 1658, Fo. 15 (Gemeentearchief Amsterdam).

²⁾ Protocol Nots. van Born, Portef. 2135, fo. 208.

kelijke plannen waren ontstaan. Hierin verklaren Jan Pietersz. Italiaan, (alias Isak Jehuda Lion) en Jacob Marcus, Portugeesche kooplieden, dat hun wel bekend is, dat de koop van het huis staande aan 't Sleeperssteegje en de Houtgracht, in 't jaar 1648 door Isak van Duyts en Eleazer Mozes in weesmeesters executie gemijnd, in wezen is gedaan vanwege de Hoogduitsche Joodsche gemeente om tot eene synagoge geappropriëert te worden.

Voorts verklaren zij, dat zij over het koopen van het genoemde huis verscheidene malen met de overluiden en de ledematen hebben beraadslaagd en in de vergadering zijn present geweest, als wanneer zij geresolveerd hebben het huis te koopen, en dat ieder lidmaat in 't particulier tot de betaling van de eerste peye (termijn) 't zijne gegeven en uitgelegd heeft.

Blijkbaar is de officiële verkoopacte, zooals dit ook thans nog meestal het geval is, eerst eenigen tijd na den koop van het huis op de huizenveiling van weesmeesteren gepasseerd, want anders zou het niet mogelijk geweest zijn, dat Parnassijns op 31 Januari reeds den bouw van de synagoge hadden aanbesteed.

Volgens het contract betreffende deze aanbesteding, dat eveneens uit de Notariële Protocollen te voorschijn is gekomen¹⁾, compareerden op den laatsten Januari ao. 1648 voor Notaris Joost v. d. Ven: ter eenre Isaac van Duyts, Eleasarus Moses, Marcus Abrahams en Abraham Isaac — Duitische Joden, en ter andere zijde Gijsbert Cornelis Cruyff, Mr. timmerman en Willem Jacobssen van de Gaffel, Mr. Metselaar, dewelke beide partijen verklaarden met elkander contracteert te hebben, dat de voorn. Timmerman en Metselaar zullen timmeren en metselen ieder volgens zijn bestek hierachter dictinctelijck gedeclareert en het model daarvan geteekent, hetwelk onder de besteeders is berustende, drie huizen op 't erf gelegen op Vloyenburg op de nieuwe Houtgracht over de Jode kerk (Port. Synagoge), waarbij bijzonderlijk is afgespre-

¹⁾ Oud not. archief, Portef. 1084, fo. 105.

ken, dat op den Zaterdag op 't erf en werk niet zal worden getimmerd noch gemetselt ende dat voor de somme van vijfduizend negenhonderd en vijftig Carolis guldens, van twintig stuivers 't stuk, tezamen voor de timmerman en metselaar, van welke somma betaald zullen worden nu direct f 1000.— en zoo ras 't werk onder 't dak is f 950.— en de resterende f 4000.— in vier jaarlijksche termijnen, waarbij zullen worden opgerekent de interest van vijf ten honderd in 't jaar (5 %), en dat voorzooveel jaren als iedere duizend guldens loopen zal, waarvan zullen worden gepasseerd eerstdaags vier distincte schepenkennisse (door schepenen geregistreeerde schuldbekentenis) ieder op verschillende namen en ieder met verzekering van twee borgen die solidair verbonden zullen wezen.

Ook de schuldbekentenissen vond ik nog intact.

In de eerste bekennt *Isak van Duyts* schuldig te zijn aan Gijsbert Cornelis Cruyff f 1050.— te betalen op 1 Mei 1649, waarvoor zich borg stelden *Abraham Barentsz* en *Abraham Cohen*.

In de tweede bekennt *Eliasarus Moses* schuldig te zijn aan Gijsbert Cornelis Cruyff f 1100.— te betalen op 1 Mei 1650, waarvoor zich borg stelden *Mozes Pinchas* en *Isaac Benjamin*.

In de derde bekennt *Marques Abrahams* schuldig te zijn aan Gijsbert Cornelis Cruyff f 1150.— te betalen op 1 Mei 1651, waarvoor zich borg stelden *Leenar Vrisburg* (notaris-klerk) en *Salomon Cohen*.

In de vierde bekennt *Abraham Isaack* schuldig te zijn aan Willem Jacobssen van de Gaffel f 1200.— te betalen op 1 Mei 1652, waarvoor zich borg stelden *Johannan Davidts* en *Jacob Levij*.

Vermoedelijk waren de werkzaamheden nog niet aangevangen, daar het koopcontract van de drie huisjes in de Sleeperssteeg eerst op 29 April¹⁾ is gepasseerd, toen door het

¹⁾ Gemeentearchief Amsterdam. Register van Quyttscheldinghe X fo. 188, gepubliceerd in De Vrijdagavond VIII, blz. 416.

besluit van de vroedschap op 11 Juni het geheele plan in duigen viel. Want niet alleen was de aankoop van het terrein daardoor doelloos geworden, maar verviel ook, door het verbod een eigen vleeschhal te mogen oprichten, de financiëele basis, waarop het geheele plan berustte. Men had zich immers voorgesteld uit de revenuen van de vleeschhal de lasten, die men op zich had genomen, grootendeels te kunnen voldoen.

Het behoeft dus geen betoog, dat de nog jonge gemeente van in groote meerderheid onvermogen of arme menschen, hierdoor in groote moeilijkheden geraakte. De hevige twisten, die kort daarop, op aanstoken van een tweetal raddraaiers, Levie Wolf en Levie Bing, in den volksmond genaamd „die senei Leiben” (de twee Levies), de gemeente in opschudding brachten, waren vermoedelijk van deze nijpende zorgen het gevolg. Reeds na enkele jaren is deze toestand blijkbaar zóó onhoudbaar geworden, dat de gemeente genoodzaakt was haar eigendommen weer te verkoopen. Op 20 Maart 1651 zijn een tweetal acten voor notaris van Born gepasseerd¹⁾, waarbij het hoekhuis op de Houtgracht en het drietal huisjes in het Sleeperssteegje met het pakhuis daarachter gelegen aan Pelgróm ten Grotenhuys werden verkocht.

Intusschen had men, vermoedelijk kort na de afkondiging van het verbod op 11 Juni 1648, een gedeelte van het complex — genoemd wordt het benedengedeelte van het pakhuis — tot synagoge laten inrichten.

Behalve dat nu door het feit, dat de vier huizen bij den verkoop nog intact waren, bewezen is, dat de bouw van de ontworpen synagoge niet is doorgestaan, komt bij dezen verkoop ook de juiste toedracht der zaak aan het licht.

Om te voorkomen dat men door den verkoop van de aan de gemeente toebehoorende huizen genoodzaakt zou worden de pas in het pakhuis ingerichte synagoge weer te moeten

¹⁾ Oud not. archief, Portef. no. 2136, fo. 53 en 54, vgl. De Vrijdagavond, VIII, 2, blz. 28.

verlaten, verhuurden Parnassijns op 27 Februari 1651, enkele dagen vóór den verkoop, het gedeelte, dat tot synagoge was ingericht, aan een lid hunner gemeente, David Ruysen genaamd.

Het desbetreffende contract¹⁾ behelst omtrent het huis, staande op den hoek van de Houtgracht en het Sleeperssteegje mitsgaders 't pakhuis daar achter getimmerd nog de volgende clausule:

„Item met bepaling dat de zolders niet bewoond, maar tot „pakhuis zullen gebruikt worden in conformite van 't accord „door Eleazer Mozes en Isak van Duyts met de gemeene „buren gemaakt, op 't aanzeggen en tusschenspreken van de „Burgemeesteren in dato 29 Juni 1648.

Aangezien uit het verhuurcontract blijkt, dat het benedengedeelte van 't pakhuis tot synagoge was ingericht, is het duidelijk, dat het genoemde accord met de burenen deze inrichting betref. En meteen weten we nu hoe de vork in de steel zat.

Waarom een accord met de burenen? De oorzaak hiervan kan niet anders zijn dan dat zij het waren die tegen de oprichting van een synagogegebouw in verzet zijn gekomen, waardoor de overheid blijkbaar genoodzaakt werd den bouw te verbieden. Het meest merkwaardige is evenwel, dat Burgemeesteren, nadat zij eerst de opposanten hun zin hebben moeten geven, hun daarna niettemin gelasten met de Gedupeerden tot een accord te komen en dus er zoo voor zorg dragen, dat de Hoogduitsche Joden toch ter plaatse een synagoge verkregen. Typischer voorbeeld van de toenmalige houding der Amsterdamsche overheid ten aanzien van haar Joodsche inwoners, is moeilijk aan te wijzen. Eenerzijds kan zij de tallooze vertoogen tegen de Joodsche stoutigheden niet altijd veronachtzamen, anderzijds laat zij haar gezag gelden, wanneer men den Joden het vuur te na aan de schenen wil leggen.

¹⁾ Protocol Nots. van Born, Portef. 2131, fo. 41, gepubliceerd in De Vrijdagavond, VIII, 2, blz. 28/9.

BIBLIOGRAPHIE VAN DE GESCHRIFTEN VAN
A. M. VAZ DIAS. ¹⁾

- 1904**
1. Volkssanatorium (Pleidooi voor de oprichting van een volks-sanatorium). HW XIII, 10.
- 1905**
2. Leerlingregeling (Pleidooi voor een behoorlijke leerlingopleiding in de industrie). HW XIV, 9.
- 1906**
3. Het daghet (Nieuwe inzichten betreffende den strijd der vakverenigingen). HW XVI, 1.
- 1907**
4. Ons badhuis (Verslag van het Volksbadhuis Handwerkers Vriendenkring van 10 Oct. 1905-31 Dec. 1906). HW XV, 11. (Ook afzonderlijk uitgegeven.)
- 1915**
5. Tabaksbelasting. De Sigarenwinkeler IX, 2.
6. Barnstein namens de leden herdacht. HW XXV, 1.
- 1927**
7. Wat is de oorzaak? (Voorschotverleening en woekerbestrijding). HW XXXVI, 6.
- 1928**
8. In sloopers handen (Historische beschouwing over het Huis Pereira op het Waterlooplein). NIW LXIV, 14, 15.
9. Een gevaarlijke vertooning (Naar aanleiding van de openingsplechtigheid der Joodsche H.B.S.). HW XXXVII, 11.

¹⁾ Samengesteld naar gegevens van wijlen den auteur door L. Hirschel.
Gebruikte afkortingen:
HW: De Handwerksman. Maandblad van de Vereniging Handwerkers Vriendenkring.
NIW: Nieuw Israëlietisch Weekblad.
NTvG: Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde.
VA: De Vrijdagavond. Joodsch Weekblad.

10. Het N.I. Weekblad en een gevaarlijke vertooning. HW XXXVII, 12.
11. Kadimah en de Joodsche jeugd. Kadimah III, 9.
- 1930**
12. Joden in den Amsterdamschen diamanthandel in het begin der 18e eeuw. Eenige nieuwe gegevens. VA VI, 44. (Overgenomen in het Weekblad v. d. A.N.D.B. XXXVI, 9.)
13. Joden in de Amsterdamsche diamantindustrie. Waren zij van meet af daarbij betrokken? VA VI, 52. (Overgenomen in het Weekblad v. d. A.N.D.B. XXXVI, 17.)
14. Een vergeten hoofdstuk uit de economische geschiedenis der Amsterdamsche Joden (Tabakshandel en -industrie). VA VII, 10-12.
15. Joden in den Amsterdamschen diamanthandel van de 18e eeuw. Eenige nieuwe gegevens (Ile reeks). VA VII, 15.
18. Losse bijdragen tot de geschiedenis der Joden in Amsterdam. I. De Port. Joden als importeurs der Indische diamanten in Amsterdam. II. Een advertentie van een Amsterdamschen Joodschen kwakzalver uit de 18e eeuw. VA VII, 23.
19. Losse bijdragen tot de geschiedenis der Joden in Amsterdam. III. Het approviandeeren der legers van den Stadhouder Prins Willem III. — IV. De Joodsche zaakgelastigden van Spanje en Portugal in Nederland. — V. Een levende bruidsschat. VA VII, 26.
20. Wie waren Rembrandt's Joodsche burens? VA VII, 28, 29.
21. Losse bijdragen tot de geschiedenis der Joden in Amsterdam. VI. Het eigen relaas van een uit Bordeaux gevluchten Marraan, die in Amsterdam zijn toevlucht heeft gezocht. — VII. Handlangers der inquisitie te Amsterdam. VA VII, 34.
22. Een blik in de Marranen-historie. Gegevens uit het notariëel archief in Amsterdam. VA VII, 36.
23. Losse bijdragen tot de geschiedenis der Joden in Amsterdam. VIII. Een contract betreffende de levering van kascher vleesch in 1610. VA VII, 40.
24. Losse bijdragen tot de geschiedenis der Joden in Amsterdam. In en om het gebouw „De Herschepping”, de eerste openbare synagoge van Amsterdam. VA VII, 44, 45.

25. Losse bijdragen tot de geschiedenis der Joden in Amsterdam. De scheiding in de oudste Amsterdamsche Portugeesche gemeente Beth Jaäcob (1618). VA VII 51, 52. VIII 1, 2.
26. Heeft Spinoza in „'t Opregte Tappeyt huis" gewoond?
VA VIII, 6.
27. Over den vermogenstoestand der Amsterdamsche Joden in de 17e en de 18e eeuw. VA VIII, 12, 14, 16, 17. Herdr. in Tijdschrift voor Geschiedenis LI, 2.
28. Losse bijdragen tot de geschiedenis der Joden in Amsterdam (Acten betreffende den handel der Portugeesche Joden 1613—1621). VA VIII, 19.
29. Losse bijdragen tot de geschiedenis der Joden in Amsterdam (Acten betreffende den handel der Portugeesche Joden 1621—1627). VA VIII, 21.
30. Uit het begintijdperk der Amsterdamsche Hoogduitsch-Joodsche gemeente. Naar gegevens uit het oud notariëel archief. VA VIII, 25—28.
31. Rembrandt en zijn Portugeesch-Joodsche buurtgenooten. Naar nieuwe gegevens uit het oud notariëel archief te Amsterdam. VA VIII, 34.
32. De stichters van Beth Jaäcob, de eerste Joodsche gemeente in Amsterdam. VA VIII, 39—42.
33. Stichting Bouwfonds „Handwerkers Vriendenkring" te Amsterdam. Rapport betreffende het onderzoek naar gezinsgrootte, aard der bewoning enz. gehouden in April 1931 door S. Hartog en A. M. Vaz Dias.
- 1932**
34. Een historische beschouwing over eenige specifiek Amsterdamsch-Joodsche eetwaren. VA VIII, 48.
35. Een blik in de Marranen-historie. Gegevens uit het notariëel archief van Amsterdam (IIe reeks). VA IX, 5, 7, 8.
36. Merkwaardige documenten voor de geschiedenis van de Amsterdamsche Joden. I. Huurcontract van de oudst bekende synagoge der Hoogduitsche gemeente te Amsterdam. II. Eigenaardige passagecontracten. III. De gezamenlijke interpretatie van een Ketuba door vier opperrabbijnen. VA IX, 16, 17.

37. Losse bijdragen tot de oudste geschiedenis der Joden in Amsterdam. Gegevens betreffende Hoogduitsche Joden uit het oud notariëel archief van Amsterdam. VA IX, 25, 26, 28, 29.
38. Spinoza mercator et autodidactus. Oorkonden en andere authentieke documenten betreffende des wijsgeers jeugd en diens betrekkingen, verzameld door A. M. Vaz Dias, uitgegeven en toegelicht in overleg met W. G. van der Tak. Met facs. 's-Gravenhage 1932. 8°.
39. Sprokkels uit het oud-notariëel archief te Amsterdam. NTvG LXXXVI, 49.
- 1933**
40. Spinoza als koopman. Zijn ervaring met een wanbetaler. Alg. Handelsblad, 31 Maart Av.
41. Sprokkels uit het oud-notariëel archief te Amsterdam. NTvG LXXXVII, 1, 18.
- 1934**
42. De Firma Bento y Gabriel de Spinoza door A. M. Vaz Dias en W. G. van der Tak. Leiden 1934. 8°. Mededeelingen van wege Het Spinozahuis, I.
43. Een memorie van Mirabeau aan de Staten van Holland en West-Friesland, opgesteld tijdens zijn gevangenschap in het Verbeterhuis te Amsterdam van 14 tot 18 Mei 1777. Jaarboek Amstelodamum XXXI, 111—124. (Overgenomen in L'Indépendance belge, 8 en 10 Juli.)
44. Sprokkels uit het oud-notariëel archief te Amsterdam. NTvG LXXXVIII, 18, 22, 27, 40.
45. De economische positie van 't gros der Amsterdamsche Joodsche bevolking vóór 1795. NIW LXX, 15, 16, 18.
46. Elias Bouman, de architect van de Portugeesche synagoge. Maandblad Amstelodamum XXXI, 87—91.
47. Van den Enden en Kerckrinck door A. M. Vaz Dias en W. G. van der Tak. In: Het Spinozahuis, 37e jaarverslag.

1935

48. Een blik in de Marranenhistorie. Wat op Zondagavond den 3en Juli A° 1656 op Vloomburg is voorgevallen.
Ha'ischa VII, 3.
49. De Amsterdamsche Joden in ambacht en bedrijf.
NIW LXXI, 16, 18, 21, 26.
50. Marranen.
He'äthid I, 5.
51. Nieuwe gegevens betreffende Baruch de Spinoza en diens familie door A. M. Vaz Dias en W. G. van der Tak.
In: Het Spinozahuis, 38e jaarverslag.

1936

52. Uriel da Costa. Nieuwe bijdrage tot diens levensgeschiedenis. Leiden 1936. 8°.
Mededeelingen van wege Het Spinozahuis, II.
53. De vroegere Portugeesche synagogen te Amsterdam. Het verhoor van Uri Halevy.
He'äthid I, 7/8.
54. Een verklaring van de benaming stoepier.
Maandblad Amstelodamum XXIII, 36/7.
55. De deelname der Marranen in het oprichtingskapitaal der Oost-Indische compagnie.
Jaarboek Amstelodamum XXXIII, 43—58.
56. Rembrandt in conflict met zijn buurman Daniel Pinto.
Oud-Holland LIII, 33—36.
57. Het pelikaan-symbool als embleem der Portugeesch-Israëlitische Gemeente.
Maandblad Amstelodamum XXIII, 84/5.
58. Een merkwaardige erfenisquaestie. Episode uit het bloeitijdperk der Amsterdamsche Port. Joodse Gemeente.
Ha'ischa VIII, 10.
59. Geneeskundige archivalia.
NTvG LXXX, 45, 49.
60. Spinoza en Simon Joosten de Vries door A. M. Vaz Dias en W. G. van der Tak. In: Het Spinozahuis, 39e jaarverslag.

1937

61. Geneeskundige archivalia.
NTvG LXXXI, 1.
62. Het Amsterdamsche Jodenkwartier.
In: Gedenkschrift der Stichting „Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring.”

63. Portugeesche Joden door stedelijke en landsoverheid beschermd (1610 en 1615).
Hasefardi I, 2.
64. Geneeskundige archivalia. Gezondheidsattest.
NTvG LXXXI, 14.
65. Iets over Jacob Tirado.
Hasefardi I, 59.
66. Het huis met de bloedvlekken. Legende en waarheid over mysterieuze inscripties (aan het huis Amstel 216).
De Telegraaf en De Courant, 21 Aug. Av.
67. Een poging om de Joodsche inwoners van Amsterdam in een ghetto af te zonderen.
NIW LXXXIII, 18, 21.
68. De nalatenschap van Choone Joofe.
Ha'ischa IX, 12.

1938/39

69. Een verzoek om de Joden in Amsterdam een bepaalde woonplaats aan te wijzen.
Jaarboek Amstelodamum XXXV, 181—202.
70. Hoe het vroeger in het gasthuis toeging.
HW XLVII, 4, 5.
71. Amsterdam van toen en nu. Historisch leesboek door A. M. Vaz Dias en Jerohm Hartog. 2 dln. Amsterdam enz. 1938, 39. 8°.
72. Een kijkje achter de schermen bij den achttiende-eeuwschen dichter-journalist Jan van Gijsen.
Maandblad Amstelodamum XXVI, 1.
73. Uit de boekenwereld. Belangwekkend boek over Joodsche avonturiers. (Bespreking van) Fritz Heymann, Der Chevalier von Geldern.
Weekbl. v. Isr. huisgezinnen LXX, 23.

לו
ק ה ל ת

* ו' כו' וחרמים. מצודת דגים. וגדר של קנים
הוא¹⁾ עירובין מז' ע"ב
* יב' ו' עד לא ירתק. יפתחו רתוקות עבותיו²⁾ ב"מ לח' ע"א
1) לשון מכמורת כמו יגורו בחרמו (חבוק א')²⁾ לשון רתוקות כסף ועי' ש' בלאך תולדות רש"י צד כח' ע"ב

א ס ת ר

ג' ה' אין שורה. מועלת סנהדרין לט' ע"א
* ב' כא' משמרי הסף. כלים להשתמש ע"ז לח' ע"ב

ד נ י א ל

ג' כא' וכרבלתהון. שם לבוש חשוב ברכות כ' ע"א; ע"ז ב' ע"ב
ד' יא' גודרו. לשון הירנוך יבמות קכ' ע"א; ע"ב; גיטין ע' ע"ב
* ד' טז' ורעינהי יבהלנה כל לשון רעיון שבמקרא
לשון מחשבה וזה יוכוח וכי רצונו של
אדם מבהלו אלא מחשבותיו מבהלין
אותו¹⁾ ברכות נה' ע"ב
אשתומם. דבר תימה. אשטורדישון^{2a)} חולין פד' ע"ב
ה' א' לחם רב. לשון סעודה חולין ז' ע"ב
ו' יט' טות. לשון תענית ברכות נה' ע"א
יב' יג' לקין הימין. שיחזיר ימינו לפניו שהשיב
אהור ימינו מפני אויב³⁾ פסחים נז' ע"א; סנהדרין צב' ע"א

1) מחשבותיו²⁾ שתק³⁾ כמו באחרית הימים ואין לפרש הימין לשון יד וכו' ועי' מהרש"א בפסחים שם
a) estordison (étourdissement)

ע ז ר א

כ' סג' עד עמוד כהן לאורים ולתומים. כאדם

לח

שאומר לחברו עד שיבא משיח דאורים ותומים לא היו בבית שני¹⁾ קדושין סט' ע"ב
ד' ו' שטנה. שנמנה לשטן להם שלא יבנהו מגילה יא' ע"א
ד' יב' ואשיא. יסוד לחומת ביתו על פני כל רחב הבית²⁾ ב"ק נ' ע"א
ו' ד' נרבכין. בנין של אבנים ברכות טז' ע"א

1) שם: ואיני יכול לפתור בבית שני לפי שמצינו בפ"א של יומא שהיה בית שני חסר מאורים ותומים²⁾ כתלים

נ ח מ י ה

ג' ח' ויעזבו. מלאו מתוכה עפר להחזיק החומה סוכה טו' ע"א
טיח של טיט ב"ק סא' ע"ב; ב"מ קטז' ע"ב
ג' לד' האמללים. שפלים¹⁾ סנהדרין סו' ע"א
* ל' ה' היה הכהן בן אהרן עם הלויים בעשר הלויים. למדנו שלא האמינום (עזרא) על תרומת מעשר ולא היו חולקין להן בגורן אלא דקנסניהו בפני הכהנים חולין קלא' ע"ב

1) חלשות ורפיון

ה ש מ ט ו ת

בראשית כה' כ'... ופרן ארם על שם ששני ארמים היו ארם נהריים וארם צובה¹⁾ ב"ק צו' ע"ב
* עמוס ח' י' ואחריתה כיום מר. אחריתה של זונה כיום מר שמתאבל ומימר על מיתו לפי שסופו למות עליה ויתאבלו עליו²⁾ זבחים ק' ע"ב

1) שם מביא עוד פירוש שני בשם יש פותרין ועי' ברכת אברהם
2) עי' מסורת הש"ס שמע"ר כי בכל המקומות בש"ס לא פירש רש"י כמו כאן ועי' תוספות שם אכן הושה משלי ה' ד' ואחריתה מרה כלענה

* ו' יד' למס מדעהו. מונע חסד ואע"ג דלא כתיב מונע ממילא משמע שכל תיבה שראשה מ"ם משמשת נטילה היא כמו ויקח מידם (שמות לב') אברו¹ גוים מארצו (תהלים י')

שבת סג' ע"א

יב' ד' שחוק לרעהו אהיה. אני הווה שבת קכ' ע"א

יג' כז' בסדר (נגד עושה) סדר לשום בו רגלי

אסירים

פסחים כח' ע"א

יד' טז' לא תשמר. מצפה וממתין סוטה יח' ע"ב

כ' כא' לא יחיל טובו. (כמו) יחילו דרכיו בכל

עת יצליחו ברכות ז' ע"ב

* כא' כ' כידו. לשון שבר וחורבן הוא כמו וכידון (דה"י א' יג')²

כג' ח' ואחור ולא אבין. המערב קרוי אחור

כו' יב' רגע היום. לשון שבירה

כט' ד' בימי חרפי. חוזקי ועיקרי... חורף הוא

חוזקו של סתיו³ וימי צינה

ב"מ קו' ע"ב

ל' ג' שואה. חשך כמו במשאון (משלי כז) סוטה ט' ע"א

ל' ל' חרה מני חרב. פסק ליחה שלה ויבש שבת כ' ע"א

לא' יב' תשרש. דמשמע עקירה חולין קלא' ע"ב

תעקר שרשיה

ב"מ לח' ע"א

לב' כב' ואל אדם לא אכנה... כל מי שמהפך דבריו ומדבר... קרי ליה כנוי (כמו) לא ידעתי אכנה

סנהדרין נו' ע"א

לה' טו' כפש... לשון שומן ורבו ועובי ע"ז ד' ע"א

* לט' יח' תמרי. נתנכרה לו ומרדה עליו⁴

אינשלביר^a

חולין נח' ע"ב

לשון הפרש ונזיר אחור ומתרחק מן הרבר ב"מ ע"ז ע

(1) למי שמונע חסד מחבירו—ותו לא (2) כידו שברו ואיני יודע למצוא לו דמיון בתורה כי אם לפי ענין הפסוק נראה שבר וכן הרב לא מצא לו דמיון (3) בימי קדמותי לשון ארמי הוא חרפי ואפ"ל (4) שם ביתר ביאור אך בלי לעז a) ensalvagir (agir en sauvage)

ש " ה " ש

ב' ט' החרכים הלונות פסחים קטז' ע"א

ה' ו' חמק. כמו חמוקי ירכיך (שה"ש ז')¹ מו"ק טז' ע"א

ז' י' דובב... לשון דבר יבמות צז' ע"א

ח' ה' חבלתך. לשון חבלי יולדה (הושע יג') סוטה יא' ע"ב

(1) ביתר ביאור

רו ת

* א' יג' תעגגה. תאחרנה מלהנשא כמו עגוגה. מאוחרת¹

ב"ק פ' ע"א

(1) לשון אסור וכלוא כמו עג עוגה ויש פותרין לשון עיגון ולא יתכן

א י כ ה

א' כ' חמרמרו' כווצו... נחמרו כווצו מחמת האור ונהפכה מראיתן חולין נו' ע"א

ג' טז' הכפישני. לשון במדה כפושה. כפויה יבמות קז' ע"ב

* ג' יא' ויפשחני. עשה לי גדר בסעיפות בענפי עצי יער סביבות דרכי כדי שלא אצא כדרך שעושין בני היערים שקורין^a

פליישיין¹

ביצה לג' ע"ב

ד' ב' המסלאים. שהיו מעריכין עצמן בפז סנהדרין פב' ע"ב

* ד' ח' צפר עורם. דונש פירש כמו רבך עורם על עצמם ומנחם פירש שחר עורם² כתובות ל' ע"א

ד' טו' נצו. לשון פרש ודבר מאוס הוא (כמו נוצתה)³

זבחים סה' ע"א

(1) לשון פיסוק רגלים שהעובר על הדרכים שאין מופנים צריך להרחיב צעדיו ויש דוגמא בל' גמרא האי מאן דפשח דיקלא (2) נקמט ונתחבר ואין לו דמיון ועי' ברלינר בייטר' 12 (3) שם הוסיף: כך חברו מנחם a) plaiissier (ployer des joncs pour former un enclos)

קאמר ה' שאתה ברוך למדני חוקיך ברכות יא' ע"ב
 *קבא' ג' אל יתן למוט... אל תחרש אל תעשה
 אל תתן משמשיין לשון בקשה ולשון עתיד
 כגון אל יתן למוט הרי לשון בקשה ב"מ נט' ע"א
 קכב' ח' אחי ורעי ישראל חגיגה ז' ע"א
 *קמח' ד' שמי השמים. כמו שמי קורה, עד התקרה פסחים ח' ע"ב

מ ש ל י

א' יט' בוצע בצע. לשון גזילה סנהדרין ו' ע"ב; ב"ק צד' ע"א
 * ו' ח' אגרה. לשון אסיפה¹⁾ חולין יז' ע"ב
 * ו' לד' כי קנאה חמת גבר. קנאה כעס²⁾ סוטה ב' ע"ב
 * ז' טז' מרכבים רבדתי ערשי. ריפדתי
 וקישטתי בבשמים מינים המכניסים
 תאוה ותזקק ל³⁾ שבת קיד' ע"א
 * ז' כב' וכעכס. הוא ארס של נחש וקרי ליה עכס
 על שם שאינו מטילו אלא על ידי כעס⁴⁾ שבת סב' ע"ב
 יז' יד' התגלע. לשון גלוי הוריות י' ע"ב
 כג' ה' התעיף עיניך בו ואיננו. לשון כפול
 וכפלת מתרגמינן ותיעוף (שמות כז') שאם
 תכפיל עיניך לסתום עין בהסח הדעת
 מהסתכל ברהן מיד ואיננו סוטה לד' ע"א
 * כג' ו' אל תלחם. אל תסעוד: לחם לשון סעודה
 כדכתיב לא בא אל הלחם (ש"א כ')
 בלשאצר מלכא עבד לחם רב (דניאל ה') חולין ז' ע"ב
 * כג' ז' כמו שער בנפשו. כאילו אתה פותח שער
 בבטנו וי"א לשון מרירות כמו כתאנים
 השוערים (ירמיה כט')⁵⁾ חולין ז' ע"ב

(1) הוה משלי י' ה' וגיטין פח' ע"ב (2) כי קנאה מתקנא לו (3) שם
 בקיצור (4) שם רק עכס. ארס נחש ועי' ווייס בבית תלמוד צד 164 הערה
 57 שאינו מעיר על החילוק הזה (5) רק פירוש הי"א

כמו שער בנפשו. שער זה על כרחנו
 לשון פעל הוא ונקודתו מוכחת עליו
 שהציו קמין והציו פתח וטעמו למטה
 כאילו זה האוכל מירר והשעיר בנפשו של
 צר עין וכך הוא לשון כתאנים השוערים
 בן ומנחם סרוק פירשו לשון שיעור תמיד
 הוא משער כמה יאכל זה ועד מתי¹⁾ סוטה לח' ע"ב

* כה' כ' מעדה בגד ביום קרה. בגד בלוי ונרקב
 כמו וכבגד עדים (ישעיה סד') בעת הקור
 אינו שוה כלום: וכמו חומין על נתר.
 שאינו אלא מפסדו: נתר. הוא מין צרוף
 אלומא בלעז: כן שר בשירים על לב רע.
 כן האומר דברי תורה למי שאינו

יודע להבין בהם:²⁾ חולין קלג' ע"א
 כח' ג' מטר סחף. לשון נסתחפה שדך נשטפה כתובות ב' ע"א
 ל' יז' יקרוה. לשון תנקר לא נעלה פורייר^{a)} בלעז שבת קל' ע"א

(1) שם ליתא (2) נתר מין אדמה רכה כגון אדמה שלנו שנקרא קרידא
 והיו חוקקין אותה ועושיין כלים ואם יפול בו חומין ממסמו ונשחת
 a) forjier (percer)

א י ב

א' י' בערו. כנגדו ביצה לב' ע"ב
 * ב' ח' להתגרד. בדל"ת ופירושו לשון חטיטה
 שמחטט וגורד בסכין או בכל דבר¹⁾ סנהדרין קיא' ע"ב
 ו' ה' יגעה. צועק חולין לח' ע"א
 * ו' י' ואסלדה בחילה ולא יחמל. ואדאג ברעדה
 ואמשך מתלונתי מדאגת יום הדין אם
 הייתי יודע שמיתתי קרובה ולא יחמל²⁾ שבת מ' ע"ב

(1) ולשון משנה הוא גורדו ומעמידו על גלדו (2) כלומר אתחולל בדאגה
 ובחילה בקשה זו

זכריה

* ב' ה' פרוזות תשב. לשון מרחיב ומגדיל...
 וכן יסד רבינו משולם¹⁾ בפיוט חכמי
 מדות מפרזיזים²⁾
 * ג' ה' אנשי מופת. גדולי הדור³⁾
 * יד' יח' ולא עליהם. ואין כתיב כאן הגשם אלא
 ולא עליהם יהיה אותו נהר שהן שותין
 ממנו ויונתן בן עוזיאל תרגם וכו'⁴⁾ סוטה יג' ע"א
 (1) הוא ר' משולם בר' קלונימוס ביוצר לפסח אפיק (Zunz Lg pag 111)
 (2) מאין חומה כדי שיתישבו בה כל הבא ותגדל מיום אל יום ועי' רשב"ם
 ב"ב עה' ע"ב (3) מביא רק ת"י (4) ולא עליהם יהיה הגשם שלהם
 כלומר לא ישקה אותם גילוס

מלאכי

* א' ז' לחם מגואל. לשון ויגאלו מן הכהונה
 (עזרא ב') נפסלו כתובות כד' ע"ב
 * ג' ב' ופשתם. לשון שומן ורבויו ועובי כמו פישו
 וסגו (ת"א בראשית א')¹⁾ ע"ז ד' ע"א
 * מרבה. למקום אסיפת הכהמות וקישורין²⁾ גטין נג' ע"א
 (1) שם בקיצור (2) הנכנסים לרבקה לפטם קופולא בלעז

תהלים

ה' ה' לא יגורך. לא יגור אצלך חגיגה יב' ע"ב
 * טו' ג' רגל. (לשון) רכיל¹⁾ ע"ז ככ' ע"ב
 * יט' י' משפטי ה' אמת. במשפטים הכתובים
 בתורה וציונם לישראל קא משתעי דלעיל
 מיניה כתיב פקודי ה' ישרים ע"ז ד' ע"ב
 כג' ב' בנאות דשא. לשון נוה ברכות כט' ע"א
 * לב' ט' עדין לבלום. שהמתג והרסן מחתכין

(1) אנקושא כמו וירגל בעבדך

עדין של סוס חולין קז' ע"ב
 * לז' א' אל תתחר. אינו לשון גירוי אלא שלא
 תאחו במעשיו כמו ואיך תתחרה את
 הסוסים (ירמיה יב') כלומר שאינו רץ
 כמותו²⁾
 * נה' ג' אריר בשיחי. צערי מגילה ר' ע"ב
 סה' ה' סלו. לשון המסולאים (איכה ד') משובחין גטין נח' ע"א
 * טז' ד' נחר. פסק ליחה שלה ויבש כמו חרה
 מני הרב (איוב ל')
 * עב' ז' ינון שמו. לשון ממשלה... ימשל ויגדל מגילה י' ע"ב
 * עד' ה' יודע. לשון שבר³⁾ סוטה ה' ע"א
 * פ' ט' גפן ממצרים תסיע. ישראל נמשלו לגפן חולין צב' ע"א
 * פא' יד' לו עמי שומע לי. היינו תחינה כמו הן
 לו יהי כדברך (בראשית ל')⁴⁾ ע"ז ה' ע"א
 * פז' ה' ולציון יאמר. כמו וישאלו אנשי המקום
 לאשתו. על אשתו⁵⁾ כתובות עה' ע"א
 * צא' ז' יפל מצדך. ינוח יבמות כד' ע"ב
 * צא' יב' פן תגוף. שנכשלה ולקתה לשון... דם
 מגפרה (מכשירין ר' ח')⁶⁾ שבת קט' ע"א
 * צד' ד' יתאמרו. ישתבחו שדרכן צלחה⁷⁾ חגיגה ג' ע"א
 ק' א' מזמור לתורה. שיר של תורה שבועות טז' ע"ב
 * קא' ה' מלשני... אצמית. לשון הרע עונשה מיתה שבת לג' ע"ב
 * קב' א' כי יעטף. עטיפה לשון כאב ופריחת
 הלב מתוך צרה כמו בהתעטפם כחלל (איכה ב')⁸⁾ ע"ז ז' ע"ב
 * קיט' יב' ברוך אתה ה' למדני חקך. לא לשם
 ברכה אמרה אלא בלשון בקשה והכי

(1) לסגור פיו ולייסרו במתג ורסן (2) שם בקיצור
 (3) נודע האויב כשהיה מכה (4) עדיין אם היו רוצים
 לשוב והשוה בראשית נ' טו' (5) ושיביאום מנחה לה' לציון (6) וכן
 כל לשון נגיפה אצופיר בלעז (7) שם בקיצור (8) בהתעטף נפשו בצרה

לשון עירוב
 ג' ב' ואכרה. לשון מכירה
 ח' ו' שבבים נסודת ומתרגמין לנסרי לווחין סנהדרין ז' ע"ב
 ט' כבכורה וכו'. נתתי עיני לקרבם ולחבבם סוטה ה' ע"א
 * ט' א' כי זנית מעל אלהיך. לשון מורדת
 ויוצאה מזה לזה אשוורא a) בלעז סנהדרין נא' ע"א
 * ט' יד' צומקים מתרגמין יבשין חולין נה' ע"ב
 * י' ה' וכמריו יגילו. ורבותי מפרשין וכמריו יגילו ממש לשון שמחה שהיקל משא שלדון (כברו) אבל אין לפרש כן שהעגל כולו גלה כאשר שנטלו סנחריב 2)

1) שם בקיצור ובאותו לשון כמו כאן על י' יד' 2) אינו מביא דברי רבותיו
 a) esveiede (égarée, détournée du chemin)

י ו א ל

א' ח' אלי. קונני ובכי 1)
 תענית כט' ע"א
 1) קינה מתרגמין איליא

ע מ ו ס

ו' יא' רסיסים סדוק סדקין הרבה שבת פ' ע"ב
 * ח' יג' תתעלפנה. לשון עייפות וחלישות הלב 1) חולין ג' ע"ב
 * ח' יט' והבאתי השמש. אשקיע השמש מו"ק כה' ע"א
 1) שם בקיצור

מ י כ ה

ג' יב' ציון שדה תחרש. שנחרשה כולה
 תענית כט' ע"א
 ונעשית כשדה חרושה

ו' ה' מן השטים וכו' עד בואכם אל הגלגל
 ע"ז ד' ע"ב
 שהפלתי לפניכם שונאיכם

נ ח ו ם

ב' יא' פיק ברכים. לשון כשלון ברכים (כמו לפוקה)
 מגילה יד' ע"ב

י ו נ ה

* א' ה' המלחים מנהיגה בעוגין שלה שקורין ריימש a) בלעז ממלח שקורין ווירניר b) בלעז 1)
 כתובות פה' ע"א
 * ד' ח' רוח קדים חרישית. שאין הרוח מזרחית קשה תמיד אא"כ באה לפורענות אבל כדרכה היא חמה ומנשבת בנחת דכתיב רוח קדים חרישית
 ב"ב כה' ע"א
 * ד' יא' ובהמה רבה. כמו והדרגה אשר ביאור (שמות ז') טובא משמע 2) קידושין יח' ע"א. סוטה מה' ע"ב

1) שם בקיצור 2) כמו שדה אדום קנפיינא (רשב"ם ב"ב קעג' ע"א)
 a) reims (rimes) b) verner (conduire)

ח ב ק ו ק

* א' טז' לחרמו. מצודת דגים וגדר של קנום הוא
 עירובין מז' ע"ב

ח ג י

* ב' יב' בשר קדיש. שרץ לשון קדיש היה בארץ (מ"א יד') 1)
 פסחים טז' ע"ב

1) בשר טומאת נבלה או שרץ ועי' שבועות יח' ע"ב קדשתיך טמאתיך כמו בשר קדיש

א' יד' מצפון. מכבל
 ב' כג' בכרה קלה. היינו גמלא נערה ויונקרה
 שהיא קלה ועסקיה רעים מחמת
 שלא הורגלה לטעון משאוי¹⁾ סנהדרין נב' ע"א
 ב' ל' לשוא. לשון שוה ולא כלום שבועות כ' ע"ב
 ד' ג' ניר. הוא הרישה שחורשין בימי הקיץ
 ואין זורעין בו עד ימות החורף כדי
 שימורתו הקוצים והעשבים ב"ב כד' ע"ב
 ה' כז' ככלוב. סל שמקננין בו כמו ככלוב
 אווין ותרגולין באין לערב לכלוב²⁾ ביצה כד' ע"א
 יז' יט' הגלת שלומים. מתוך ישיבת שלום
 באין מהרוד הגלם נבוכדנצר³⁾ ב"מ לט' ע"א
 כט' יז' השעדים. לשון מרירות⁴⁾ חולין ז' ע"ב
 לא' כא' השוכבה. יוצאנית ומורדת והכי נמי קרי
 ל' מרד בקרא אחרינא (דה"א ד' יח)
 על שם שמרד בעצת מרגלים סוטה יב' ע"א
 לא' לט' העמק הפגרים. כמו עמק הפגרים⁵⁾ ברכות יב' ע"ב
 מח' יא' לא נמר. מתרגמינן לא פג, ממזר ביצה יד' ע"א

(1) שם בקיצור (2) מקום שמפטמין בו עופות וכן ת"י בבית פיטמא ובלעז פרנק (3) כי לשלום יצא ויגלהו (4) לשון שערורי (5) עי' חופש מטמונים סי' ד'

י ח ז ק א ל

א' טז' כתרשיש, תרשיש ים ששמו תרשיש
 כדמתרגמינן תרשיש כרום ימא מראה
 הים וכתוב אניה באה תרשיש¹⁾ חולין צא' ע"ב
 ה' יג' והנחתי חמתי בס. כביכול כאדם שיש
 לו חימה ומתאנח ומתנחם דעתו ועושה
 לו נחת רוח²⁾ ברכות נט' ע"א

(1) כמו אבן טובה ששמה תרשיש קרישטאל בלעז ובדניאל י' ז' כמדת ים ששמו תרשיש והוא ימא של אפריקא (2) שם בקיצור

ימ' ז' וידע. לשון שבר¹⁾ סוטה ה' ע"א
 יט' ט' בסוגר. קולאר של חבל כדמתרגמינן
 בקולרין²⁾ שבת נא ע"ב
 כג' כ' וזרמת סוסים. לשון שכבת זרע הזורם
 כזרם מים כתובות מד' ע"ב
 * כו' ט' קבל. ארק בלישטרא^{a)} כמו ומחי
 * קבלו מפי המורה הגמרא ומקרא
 אשר שמע מפי רבו⁴⁾ חולין מג' ע"ב
 כז' ז' מאיי אלישה. מתרגמינן מנגוות איטליא⁵⁾ כמגילה ו' ע"ב
 * לא' ח' עממוהו. מתרגמינן כרה עמיה⁶⁾ פסחים כז' ע"א
 * לה' יג' העתרתם. לשון רבוי וייתור אינקריש^{b)}
 בלעז⁷⁾ תענית כ' ע"א
 * מב' ה' יוכלו. תופסות כך לשון משנה (מדות ג' א')
 אוכל בדרום אמה אחת גבי יסוד המזבח
 ואף בלשון מקרא כי יוכלו אתיקים ב"ב יד' ע"א
 מר' כ' כסוס יכסמו. מניח כל השערות קצרת
 כדי שיהא ראשו של זה בצד עיקרו
 של זה⁸⁾ שבת ט' ע"ב

(1) בשם יש פותרין (2) ת"י בקולרין (3) לשון קציצה וכן ובראתו ביער יהיה לך (יהושע יז') (4) שם לעזים אחרים ועי' ברלינר בייטרעגע 46 ועי' תרביץ שנה ד' צד 168 הערה 138; ועי' ווייס בבית תלמוד צד' 164 הערה 57 (5) כת"י שם לפנינו ממדינת איטליא (6) לא כהו תארו (7) בלי לעז (8) בשם רבי מנחם ואח"כ עוד פירוש אחר a) ark blistra (arbalète) b) encres (trop abondants)

ה ו ש ע

ב' את יזעאל... שהוא לשון זריעה ולא

אריאל. זה בית המקדש שנאמר הוי אריאל קרית חנה דוד¹ ברכות יח' ע"א
 ל' יד' לחשף. לדלות וחבירו חשפי שובל חשפי מים שעל הנתיבה שתצטרכי לעבור הגשמים ושריעת נהרות² שבת פכ' ע"א
 * לב' ה' לכילי. לשון כלתה נפשי שמתאוה לשתות יין הנדיר³ סוטה מא' ע"ב
 לג' כא' וצי' אדיד. ספינות גדולות⁴ סנהדרין קו' ע"א
 * לד' ו' הודשנה. מתרגמינן אדהינא לשון שמן ומשיחה שבועות מז' ע"ב
 * לו' כה' קרתי. כמו נוקרתם (ישעיה נא' א') נעשה לה נקבות⁵ יבמות סד' ע"ב
 מ' כב' כדק. ידעה טיילא בלעז^a חגיגה יב' ע"ב; ביצה כז' ע"א פסחים עג' ע"א; גטין נו' ע"א
 זבחים לה' ע"ב; פה' ע"ב; בכורות טז' ע"א; כח' ע"א
 * מא' ד' קורא הרורות מראש. שגלוי לפניו הרורות ומעשירם וקנס (ס'א זמן) פורענותם⁶ שבת לב' ע"א
 מא' טו' למורג חרוץ. טרוף בפגימות והן פיפיות ע"ז כד' ע"ב
 * מב' יד' כולדה אפעה. צועקת סוטה יא' ע"ב
 * מד' כז' לצולה. בכל עמוקה היא מנחות נב' ע"א
 * מה' א' למשיחו לכורש. על כורש. תרי קרא כתיבי דסמיכי אהדי וניקוד טעם מקרא זה מוכיח על דרש זה שאין לך טעם זרקא במקרא שאין סגול בא אחריו וכן ננקד למשיחו בזרקא ולכורש ננקד במאריך להפרישו ולנתקו מעם

(1) שם ת"י מדבחא (2) שם בקיצור (3) רמאי נוכל והשוה בלאך תולדות רש"י כח' ע"ב (4) ובורני רבא (5) כזה הכורה בור (6) לאדם הראשון
 a) teile (toile, pellicule)

למשיחו¹ נד' יב' שמשורתיך. לשון חומה² סוטה י' ע"א; ב"ב עה' ע"א
 חלונות שהשמש זורח בהם כמו שמש ומגן היינו שמש ממש³ סנהדרין ק' ע"א
 נה' א' למים. תורה נמשלה למים סנהדרין ז' ע"א
 * נו' ז' שובב. לשון מרד וגאוה⁴ ע"ז ד' ע"ב
 * נו' ה' הנחמים באלים. שמתחממים בעצי אילנות במדורות גדולים כלומר בעלי הנאות: באלים. כמו תחת האלה (שם לה) נדה יג' ע"א
 * נח' ז' מרודים. קונפליינט^a בלעז כמו אריד בשיחי (תהלים נה')⁵ ב"ב ט' ע"א
 נט' טו' משתולל. לשון שטות כמו מוליך יועצים שולל (איוב יב')⁶ סנהדרין צז' ע"א
 נט' יט' נססה. כמו כמסוס נוסס (שם י') וכמו יאכלם סס (שם נא') רוח המקום נוקבת ומחרבת אותן⁷ סנהדרין צח' ע"א
 סג' א' צעה. עצור וחגור פסחים קיח' ע"א
 * סד' ז' כקדח. אשפליר^b חמימות ע"ז כח' ע"א
 סד' ה' עדים. כדמתרגמינן ויסר ואעדו וכן מעדה כגד (משלי כה) ב"ב ט' ע"ב

(1) פירושו שם נגד הנגינה ואחר כך האגדה בלי ביאור והשוה תשובה ח' בחופש מטמונים (2) בשם מדרש תהלים (3) בשם יש פותרין (4) השוה שבת פז' ע"א משבבין (5) בלי לעז (6) דוגמא אחרת (7) מובא בד"א ובקיצור

a) complaint (plainte) b) eschalfer (échauffer)

י ר מ י ה

יא' יב' שקד. מתרגמינן מוהי אנה. ממחר גטין פח' ע"א
 מתור ומצפד¹ סנהדרין יד' ע"א

(1) ממחר

כ' לח' באפר. מתרגמינן ואישתני במעפורתא,
חולין קכג' ע"ב סודר

מ ל כ י ם ב

ד' * כ' אין לשפחתך כל. כל משמע כל שהוא בכורות ג' ע"א
מנחות יא' ע"ב

ג' * ז' פשע ביי. שמורד ברכו כריתות כה' ע"ב

ד' * ו' ויעמד. חדל שבת קי' ע"ב

ו' ו' ויצף. צף ומתרגמינן וקפא דבר הצף
על הכמים ברכות מ' ע"א; שבת כא' ע"א;
פסחים נ' ע"א; חגיגה טז' ע"ב
קדושין עב' ע"א; ב"מ יב' ע"ב
סנהדרין קח' ע"א; חולין כו' ע"א
קיא' ע"ב;

יב' ו' מאת מכרו. מכיריו ואוהביו גטין ל' ע"א; חולין קלג' ע"א

טז' * יז' המסגרות המכונות. כמו מסגרות
המכונות¹⁾ ברכות יב' ע"א

כ' ג' בית נכתה... ומנתם פתר במחברתו
לשון סממנים כמו נכאת צרי ולוט²⁾ סנהדרין קד' ע"א

(1) עי' חופש מטמונים סי' ד' (2) עי' Berliner Beiträge 12

י ש ע י ה

א' יז' אשרו. (מחזיקות) החזיקו כח כתובות י' ע"ב
כמו אשרתא דדיינא לשון חיזוק גטין לדי' ע"א

א' יח' ונוכחה. להתוכח ולהודיע מי הוא
שמרה על שכנגדו שבת קכט' ע"ב

א' כב' סכאך. יינך כמו אל תהי בסכאי יין
(משלי כג')¹⁾ ב"ב טו' ע"ב

ה' ב' ויעזקוהו. סוגרו²⁾ חולין צד' ע"א

(1) משקים שלכם (2) סייגו וגדרו

ה' יח' השוא. דבר שאינו של כלום שבועות ג' ע"ב; כ' ע"ב
ו' * ב' ממעל לו. לפניו וכן לשון הש"ס
והמקרא... ועל שם שיראים להתקרב
לפניו עומדים מרחוק

ו' * יג' וכאלון שקורין קשטניא^{a)} מנחות סג' ע"א

י' לד' ונקף. (לשון) חותך.. כמו כנוקף זית גטין נט' ע"ב

יג' ב' נשפה. (שקט) דמתרגם שליוא¹⁾ ב"מ טו' ע"א; ע' ע"א

יג' כא' ושעירים. שד... דומה לשעיר²⁾ ברכות סב' ע"א

יד' יב' חולש. זורק³⁾ גטין עד' ע"ב

טו' ה' יעוערו... עושה ערער⁴⁾ סוטה יח' ע"ב

יט' * ב' וסכסכתי לשון סכסוך אנמשליר^{b)} בלעז חולין יז' ע"ב

יט' * י' עושי שכר. שקורין נשנש^{c)} בלעז⁵⁾ ב"מ כד' ע"ב

כד' * ב' כעס ככהן. שניהן שוין ולא נאמר והיה
העם ככהן⁶⁾ פסחים כד' ע"ב

כה' * ח' ומחה. מקנה ב"ב פח' ע"א

כו' * ב' שומר אמונים. ממתיי ברכות ג' ע"א

כח' * יא' בלעגי שפה. לעז שאינו הוגה באותיותיו
בלשון הקודש שלנו אלא שאר לועזין
מ"ד סנהדרין קא' ע"ב

כח' ט' עתיקי משדים. למי שגמל והפריש
עצמו... כמו ויעתק משם סוטה יב' ע"ב

כט' * א' ספו. כמו למען ספורת לחבור ע"ז ג' ע"ב
סנהדרין עו' ע"ב

(1) ומה שמביא ש' בלאך בתולדות רש"י שלו צד כח' כי משונה פירושו
במנחות כז' ע"ב נשפה כמו נשבה כמו (ישעיה מ') אינו נכון כי נשפה
טעות הדפוס וצ"ל נשפת (שמות טו') (2) שדים (3) מטיל גורל
(4) יצעקו ולשון ארמי הוא וכו' (5) שם לעז אחר (6) שם בתוספת
(7) הדוגמא לי' שם

a) kstnia (castagna) b) enmesler (enmêler) c) nsns

ש מ ו א ל ב

יד' ב' תקועה. מקום זיתים. ומתוך שהשמן מצוי שם ורגילין בו מצויין חכמים בהן פסחים נג' ע"א
 ג' כט' יחולו. לשון הניח ברכות לב' ע"א
 * ו' ו' גורן נכון. שמעתי בשם רבי מנחם ברבי חלבו גורן נכון הוא גורן ארונה היבוס סוטה לה' ע"ב
 יב' ל' עטרת מלכם. עבודת כוכבים שלהם מלכם שמה על שם מלוכה¹⁾ ע"ז מד' ע"א
 יב' ד' ויבא הלך. יצר הרע קרוי אורח²⁾ ע"ז ה' ע"ב
 * טו' א' והקיץ. קיץ הוא חווקו של יבש ועל שמייבשין באורתו פרק תמרים ותאנים לקציעות והן נקראים קיץ³⁾ ב"מ קו' ע"ב
 כאדם שמביא בקינות סעודה מיני מתיקה והוא לשון קיץ שבועות יב' ע"ב
 * יט' כח' וירגל. (לשון) רכיל ע"ז כב' ע"ב
 כא' טו' קינו. בוטונש^{a)} עשוין כמין הניק של נחישת שעושין בסוף בית יד הרומה שקורין אוישטייל^{b)} לשון משקל קינו דישבי בנוכ ותינוקות תולין אותו בראשי כובעי נצרים שעושין למלחמתן שקורין הילמש^{c)} זבחים פח' ע"ב
 * כב' יד' ירעם. מתרגמינן אכלי וכן כל לשון הכרזה בתרגום יונתן ב"כ ה' ע"א
 * כג' כא' ויגזל. משמע שאנסו בידו מידו ממש טפי מעושק⁴⁾ ב"מ קיא' ע"א
 וכן החוטף מיד חברו הוי גולן כגון ויגזל סנהדרין ב' ע"א

(1) לשון מולך (2) דימה יצר הרע תחלה להלך ואח"כ לאורח (3) שם בקיצור (4) ע"י לעיל שופטים ט' כה'
 a) botons (boutons de vêtement) b) arestuel (extrémité de la lance)
 c) helmes (heaumes)

החוטף ממש דכתיב ויגזל הכי מפרש במרובה (ב"ק עט' ע"ב) סנהדרין כו' ע"ב

מ ל כ י מ א

א' ב' סוכנת. לשון מחממת ע"ז ד' ע"ב
 א' לג' אל גיחון. לא זהו גיחון הנהר הגדול דההוא לאו בא"י הוא אלא מעין קטן הוא סמוך לירושלים. ומתרגמינן ותחתון יתיה לשליחורתא¹⁾ ברכות י' ע"ב
 * ב' ח' קללה נמרצת. לא היה שם קללה אלא גרף סנהדרין סה' ע"ב
 * ב' כט' פגע בו. (לשון) ממירטין סנהדרין פא' ע"ב
 ו' כ' ולפני הדביר. חלל בית קדש הקדשים שהוא לפנים מן הדביר היא המחיצה המבדלת בין הקדש ובין קדש הקדשים²⁾ מגילה י' ע"ב
 ז' ד' מחזה אל מחזה. וכל חזית לשון קצה הוא וכן שנינו בתמיד (ב' ד') גבי מערכה וחזיתה מזרחה ראשי הגזירין...
 ראשי הנסרים מוסבין זה מול זה ב"ב ד' ע"א
 ז' מו' במעכה האדמה. מתרגמינן בגרגישתא דארעא. (ארזילא)³⁾ יבמות קו' ע"ב
 * יא' ז' ולמלך שקץ בני עמון. ועבודת כוכבים שלהם מלכם שמה על שם המלוכה⁴⁾ ע"ז מד' ע"ד
 יז' יב' מעוג. לשון דבר הנאכל⁵⁾ סנהדרין נב' ע"א
 יט' ו' עגת רצפים. חררה (פוגארה בלעז)⁶⁾ שבת יט' ע"ב
 * יט' י' קנא קנאתי. קנאה הוא לשון שאדם מתעבר על ריבו או על ריב אחרים גיטין ז' ע"א

(1) הוא מעיין השילוח (2) שם בקיצור (3) בעובי גרגשתא (4) ע"י ש"ב יב' ל' (5) כמו עוגה (6) רצפים פחמים
 a) arzille (argile) b) pugaç (fugazza)

ש ו פ ט י ם

- ד' כא' המקבת. מתרגמינן מרזפתא^a מרטייל בלעז¹⁾ מגלה כה' ע"א
- בלאט. בסתר סנהדרין סז' ע"ב
- ה' כו' ידה ליתר תשלחנה. וזה (לא יהיה כלי גבר על אשה) שמצינו ביעל אשת חבר הקיני שלא הרגתו לפיכך בכלי זיין אלא כמו שנאמר ידה ליתר תשלחנה נזיר נט' ע"א
- ה' כח' בשש. עכוב ברכות מ' ע"א
- נשקפה. מביט(רה) ב"ב יא' ע"א
- ו' לא' לבעל. ויקנא ה' לארצו (יואל ב') על ארצו כמו וישאלו אנשי המקום לאשתו על אשתו (בראשית כו')
- סוטה ג' ע"א
- ו' לח' ויזר. לשון מכבש ע"ז ס' ע"א
- ויזר. לשון עוצר ב"מ סז' ע"ב
- ח' מז' ויודע. לשון שבר²⁾ סוטה ה' ע"א
- ט' ט' כה' ויגלו. משמע שאנסו בידו מידו ממש טפי מעושק ב"מ קיא' ע"א
- שנוטל בחוקה שבועות לא' ע"א
- ט' נג' ותרץ. לשון ריצוין יבמות טו' ע"ב
- יא' מ' לתנות. לשון תאניה ואניה (איכה ב')³⁾ נזיר ה' ע"א
- טו' ו' התמני. מתמנת ביצה כא' ע"א
- כ' לח' מיסאת העשן. סימן תבערה⁴⁾ ביצה ד' ע"ב
- כ' מג' הדריכוהו. לשון רודף ומשיג ב"מ טז' ע"ב; ע"ז טו' ע"ב

(1) שם ארזפתא (2) ותבר בהון (3) לקונן (4) גובה העשן
a) martel (marteau)

ש מ ו א ל א

- ב' לו' ספחני... משמע טפילה¹⁾ שבת ב' ע"ב
- ו' י' כלו. לשון בית הכלא (מ"א כב') לישנא אחרינא לשון מניעה כמו לא יכלה ממך (בראשית כג') מנעום מלילך אחריהם²⁾ ע"ז כד' ע"ב
- ו' יב' וגעו. צעקו תענית כה' ע"ב
- * ו' יט' כי ראו בארון. לשון ביוון כמו אל תראוני שאני שחרחורת³⁾ סוטה לה' ע"א
- * טו' ג' מעולל ועד יונק משוד ועד שה. עולל גדול מיונק ודרך המקרא לומר כן כלומר כלה הכל מן החשוב עד הגרוע סוטה ל' ע"ב
- טו' ד' וישמע שאול. לשון אסיפה⁴⁾ סנהדרין מז' ע"א
- * יז' יח' תפקדי לשלום... מתרגמינן תסער לשלם כלומר מבקר (משום רבינו יעקב) שבת יב' ע"ב
- * יז' לד' ובא הארי ואת הרוכ. טובא משמע⁵⁾ ב"ק נד' ע"א
- * כ' כו' לא בא אל הלחם. לשון סעודה חולין ז' ע"ב
- כא' ו' עצורה לנו. עצורה ממנו. והננו טהורים קידושין ו' ע"א
- כא' יד' רירו. רר כעין ריר שהוא לח גדה מג' ע"ב; גו' ע"א
- כה' יח' עשויות. ל"א כתב בספרים ישנים תכבר לשון תוך ובר כלומר ממולא מכפנים ונראה מבחוץ כעין שממלאין גדיין ותרנגולין שלנו ודוגמא גבי אבגיל חמש צאן עשויות ומתרגמינן חמש עאן תכברינן משום רבי קלונימוס⁶⁾ פסחים עד' ע"א
- כו' יט' הסיתך. לשון שומא⁷⁾ שבועות מ' ע"ב
- ל' יז' למחרתם. ליום מחרת של הנייתם שם⁸⁾ ברכות ג' ע"ב

(1) אספני (2) לשון כלא (3) עי"ש פסוק יג' ומשמחתם נהגו בו קלות ראש (4) לשון הכרזה כמו ויזעק שאול (5) עי' דברים יג' ג' (6) גם שם בסופו ורבי קלונימוס זצ"ל מן רומי פרשה לנו כן ועי"ע ריק שם ועי' Berliner, Beiträge 11 (7) שם עוד לעז בסוף (8) שם לפי המדרש

יא' ל' האנקרה. מותרגמינן ילא והוא שרין
 שקורין (a)הרצון ושערו קשה כמחטין
 ועשה לו עטרה מעורו סביבות עיניו¹⁾ ב"ב ד' ע"א
 יג' כג' צרבת. כוירה²⁾ ביצה ז' ע"א
 יט' יד' לפני עור לא תתן מכשול. דלית להו
 (לכותים) אלא כמשמעו שלא יתן אבן
 בדרך עור להפילו³⁾ חולין ג' ע"א
 כא' כ' רק. טיילא בלעז^{b)} זבחים לה' עב; פה' ע"ב

(1) שם רק הלעז (2) שם ביתר ביאור (3) שם רק לפי תו"כ
 a) herisson (hérisson) b) teile (toile, pellicule)

ב מ ד ב ר

כד' ג' שתום העין. עין פתוחה דשפיך חזי¹⁾ ע"ז סט' ע"א
 כד' יט' וירד. לשון שבירה כאדם המושל
 בחברו להלקותו ולשברו²⁾ סנהדרין קד' ע"ב
 כד' כד' וצים. ספינות גדולות כמו וצי אדיר
 לא יעברנו (ישעיה לג') סנהדרין קו' ע"א
 כה' יא' בקנאו את קנאתי. קנאה הוא לשון
 שאדם מתעבר על ריבו או על ריב
 אחרים³⁾ גיטין ז' ע"א
 יג' ל' ויהם. השתיקם

(1) שם הגמרא דכאן ועי' תרביץ שנה ד' צד לא' הערה סו' (2) שם בקיצור
 (3) קנאה הוא המתחרה לנקום נקמת דבר

ד ב ר י ם

* יג' ג' ובא האות והמופת. (ונפל שמה שור
 או חמור) ובא טובה משמע¹⁾ ב"ק נד' ע"א
 * טו' ז' תקפין. נתקצרה ונתקמצה חולין צא' ע"ב

(1) ר"ל הפועל הוא לשון יחיד והנושא לשון רבים

* יט' יא' וארב לו. ויכמן ליה. החביא סנהדרין כט' ע"א
 יכג' כו' מלילות. ראשי שיבולות שאדם מולל
 בירו תענית ו' ע"א
 * כה' יח' ויונב. נטל את זנבך¹⁾ חולין קלא' ע"ב
 כח' כז' ובהרס. ואני אומר שהוא (חספניתא)
 מין שחין שקורין איניירא^{a)} והוא ובהרס
 שכתוב בתורה וחספניתא תרגום של
 חרס²⁾ שבת קלד' ע"א
 כח' מז' ישל זיתך. אילן זית יפיל פירותיו ולא
 יגיעו לבשול³⁾ ביצה לה' ע"ב
 כח' נז' ובשלייתה. דבר המוטל מלמעלה
 למטה לשון כי ישל זיתך⁴⁾ סוטה לה' ע"א
 לב' כא' קנאוני. קנאה כעס⁵⁾ סוטה ב' ע"ב
 * לג' יב' חופף. לשון מגרד ובלעז^{b)} פריד⁶⁾ נזיר מב' ע"א
 לג' כה' מנעליך. לשון מנעול ובריה הוא יבמות קב' ע"א

(1) שם על פי אגדה (2) שחין יבש חרס (3) ישיר פירותיו לשון ונשל
 הברזל (4) בניה הקטנים (5) הבעירו חמתי (6) מכסה ומגין עליו
 a) ainiira (sorte de lèpre) b) prir (freier)

י ה ו ש ע

ב' יט' דמו בראשנו. חוברת דמו יהא מוטל
 בראשנו נדה יז' ע"א
 * ג' יד' הארון הברית. כמו ארון הברית¹⁾ ברכות יב' ע"ב
 יא' ח' משרפות מים. דמתרגמינן חריצי ימא
 שממשיך לתוכו מים מן הים והתמא
 שורפתן וכן נעשין מלח ואותו חריץ קרי
 מילחתא שבת עג' ע"ב; כתובות עט' ע"ב
 * טז' ו' תאנה שלה. אוונא לועזין בני אדם

(1) השוה התשובה ס"ד בחופש מטמונים ששם נמצא אותה דוגמא לפרש
 מה ששואל על המלך המשפט

תעשה משמשוין לשון בקשרה ולשון
 עתיד... לא תתן הוא לשון עתיד ב"מ נט' ע"א
 *לא' ט' ויצל. לשון הפרשה כמו שמתרגמינן
 ואפרש נזיר מג' ע"ב; נ' ע"א
 לא' מב' העטופים. לשון עכבה¹ יבמות סג' ע"ב
 *לא' מב' לולי. לשון אם לא ברכות ב' ע"א
 לו' יא' שמר. מצפה (וממתנת) וממתין² סוטה יח' ע"ב
 ברכות ג' ע"א
 לט' ו' כי אם הלחם אשר הוא אוכל. לישנא
 מעליא נקט³ סנהדרין עה' ע"א
 מ' י' שריגים. זמורות הגפן מתרגמינן שבשין⁴ ברכות ה' ע"ב
 *מב' ד' את אחיו. את לשון עם סוטה יב' ע"ב
 מב' כא' אבל. באמת⁵ מעילה ו' ע"ב
 מה' יד' על צואריו. שכן דרך המקרא לכתוב
 צוארי לשון רבים על חלקת צואריו
 (בראשית כז' טז)⁶ מגלה טז' ע"ב
 מז' טז' אפס. לשון חדלה וכליה⁷ סנהדרין סד' ע"ב

(1) לשון איחור כתרגומו ובלקשות (2) ממתין ומצפה (3) היא אשתו
 אלא שדבר בלשון נקי' (4) בלי תרגום (5) כתרגומו בקושטא (6) שם
 על פי אגדה (7) כתרגומו שלים

ש מ ו ת

* ג' ה' נעלך. שאין מנעל כתוב בכל התורה
 אלא נעל... דמשמע בין סנדל בין מנעל
 דמנעל לשון חכמים ונעל לשון תורה יבמות קב' ע"א
 ז' א' אלהים לפרעה. לשון שררה ורכנות
 כדמתרגמינן¹ סנהדרין ב' ע"ב
 טו' ד' ירה בים. דמתרגמינן שדי בימא הטיל
 בים כתובות פה' ע"ב

(1) שופט ורודה

לשון השלכה דמתרגמינן שדי בימא¹ כתובות צד' ע"א
 טו' א' נשפת. דפי"א ובי"ת מתחלפין דכתיב
 נשפת וכתוב נשבה בו² מנחות כז' ע"ב
 טז' לא' כצפיחית בדבש. (a) ברדישקריש בלעז³ נזיר ג' ע"א
 דמתרגמינן איסקריטיין⁴ פסחים לו' ע"א
 כ' יא' ויקדשהו. שיהא פרוש וקדוש⁵ שבת קנ"ג ע"א
 כא' כה' לשון שקיפה היא הכאה שנוקש דבר
 על חבירו כדמתרגמינן חבורה משקופי,
 עלה נדף טרפה דשקיף, שדופות
 קדים שקיפן קידום חבוטות ברוח⁶
 פצע. מכת חרב וסכין⁷ יבמות עה' ע"א
 *כד' ו' באגנות. (b) קונייש בלעז⁸ ב"ק כא' ע"ב
 כה' לא' מקשרה. משמע חתיכה אחת
 כדמתרגמינן נגיד משוך שנמשך הכל
 מחתיכה אחת מקשה משמע דבר המוכה
 ונהלם כדכתיב וארכבת' דא לדא
 נקשין⁹ מנחות כח' ע"א
 *כז' יב' לפאת ים. פאה לשון סוף וקצה הוא¹⁰ שבעות ב' ע"ב
 לג' כב' נקדת הצור. נקרתא (לשון) מערה¹¹ ע"ז י' ע"ב
 *לו' א' ועשה בצלאל. לשון צווי מכות יב' ע"א

(1) שדי בימא שדי לשון ירייה (2) לשון הפחה וכן גם נשף בהם (ישעי'
 מ') (3) שם רק התרגום (4) שם רק דהתרגום (5) וקדשו במן (6) לי' שם
 אמנם יש עוד על המשקוף (7) מכה המוציאה דם שפצע את בשרו (8) בלי
 לעז (9) עיי' ברכת אברהם שם (10) שם פסוק ט' כל הרוח קרוי פאה
 ופסוק יב' בלי פירוש (11) כריית הצור
 a) bresche (rayon de miel) b) conches (aüges, bassins)

ו י ק ר א

ב' יד' גרש וכרמל. שלא היה טוהן הדק אלא
 כרהים של גרוסות המחליק חיטה לשנים
 או לארבע לצורך מאכל ע"ז יט' ע"א

שלטה יד רבי יוסף קרא¹⁾ כמו שנראה בארבע מקומות והן ד' ג' ד' ה' יד; ו' כג; יח' כב. הפירוש על איוב לא נמר הוא אלא אחר²⁾ ועוד נוסף על זאת נמצא במשלי וגם באיוב שמושו של מלת מליצה כמו פשט הלשון³⁾. זאת אומרת שהתעסק בשני חלקים אלו של כתובים בזה אחר זה.

ונוסף עוד על זאת שכנראה פירושו על יומא וסוכה הקדים למסכת ראש השנה כמו שכתב רש"י בעצמו בר"ה ד'ע"ב כבר פירשתיו במס' יומא וסוכה⁴⁾. ומה שהזכיר גדלי' בן יחיו מקונטרס ישן⁵⁾ שעד היותו בן לג' שנה התמיד רש"י ואז השלים פירוש התורה ורוב גמרות וכו' אין לו ערך הסטורי אמנם קורט של אמת יש בו כנהוג באגדות עממיות הלא גם תוצאת חקירתנו כי פירוש התורה קדם לכל.

- (1) עי' נטעי נעמנים בחלק האשכנזי צד 19 הערה 1 ועי' כרם חמד ז' צד נט'
- (2) לפי גייגר בפרשנדתא שלו צד 22 השלים רשב"ם הפירוש הזה אמנם בכתבי יד שהיו לפני מצאתי רבי יעקב נזיר. עי' עליו צונץ צור גשיכטע צד 74 וספרן של ראשונים הוצאת ש' אסף צד 125; ברלינר געסאממעלטע שריפטע צד 90; ד' ש' בלאהנדיים ברשימתו של כתבי יד של רש"י צד 22 וגם 25; ועי' עוד מאסף נדחים הוצאת הארקאווי חוברת ה'
- (3) עי' הערותי בעתון אוצר החיים של עהרענרייך חלק יג' (תרצ"ז) צד 77
- (4) עי' בלאך בתולדות רש"י כו'ע"ב הערה מז'
- (5) עי' שלשלת הקבלה דפוס אמשטרדם לו'ע"ב וכן מובא בסדר הדורות הוצאת משכיל לאיתן 193

בראשית

* ח' ב' ויסכרו. (נסתמה) נסתמו
 ח' כב' ישבתו. בטלין²⁾
 יז' יט' אבל. הין... דמתרגמינן בקושטא³⁾ כתובות יג' ע"ב
 אמת... ומתרגם קושטא עירובין לח' ע"א
 * כא' ח' ויגמל. לשון הכדלה יבמות יב' ע"ב
 כא' טז' כמטחוי. לשון זר-קה⁴⁾ סוטה מב' ע"א
 * כא' כא' פארן. ארין ישמעאל ברכות לב' ע"א
 כב' ט' ויעקד. דלא קרי עקוד אלא יד ורגל... ע"ז ב' ע"ב
 כפף ידיו ורגליו לאחוריו וקשר יד ורגל יחד⁵⁾ שבת נד' ע"א
 * כג' ח' נפש. משמע כל דבר המיישב דעתו של אדם ואפילו שותה... לשון תאוה וקורת רוח שהנפש נהנה ממנו⁶⁾ חולין ככ' ע"א
 נפשכם. בדעתכם ע"ז כז' ע"א
 כה' יח' נפל. ינוח⁷⁾ יבמות כד' ע"ב
 כו' כ' הרעעשקו. שמערערין על המחזיק בה⁸⁾ שבועות ל' ע"ב
 כח' יד' ופרצת. (גברת) גברת⁹⁾ ב"מ יד' ע"א
 ל' כ' יזבלני. ענין חנייה של חיבור ואסיפה (א)אמיישנר בלעז¹⁰⁾ שבת יג' ע"א
 ל' ל' לרגלי. בשבילי¹¹⁾ סוטה יב' ע"ב
 * ל' לא' לא תתן... אל תחרש אל תתן אל

(2) לא יפסקו כל אלה מלהתנהג (3) שם בלי תרגום (4) והוא לשון יריית חץ (5) שם בקיצור קצת (6) רצונכם (7) ישכן וביתר ביאור (8) במריבה ועירעור (9) וחזקת (10) לשון בית זבול הרברירא בלעז בית מדור (11) שם על פי אגדה (a) amasser (assembler)

כן בכראשית לו' כה'. אמנם הראיה האחרונה איננה נכונה כי הפירוש על פרק חלק אינו מרשי' אך מחתנו ותלמידו רבי יהודה בר נתן כאשר הוכיח י' ג' אפשטיין במופתים חותכים⁽¹⁾. ואם כן אין להוציא מהחלוקים בין פירוש המקרא ובין הפירוש על פרק זה כלום⁽²⁾ וכי אין להרין שום משפט על פי המקומות ברשימה הבאה אשר שם נמצא חלוקים כאלה כמו מלכים א' כ' יג'; ישעיה כה' יא'; נד' יב'; נט' יט'.

ועתה אביא אילו שינויים ואולי יש להוציא מהם איזה דמו למצא יחס זמני בין פירוש המקרא והתלמוד.

בשמואל ב' ו' ו' אינו מביא דברי מנחם מה שנמצא בסוטה לה' ע"ב והוא גם המקום היחיד אשר נמצא במלואו מנחם בר הלבו⁽³⁾ על הושע י"ה אינו מביא דברי רבותיו כמו במגילה כה' ע"ב וחולק שם נגדם ועל כן השמיטם בהושע שאולי נערך אחר מגילה. במשלי כג' ו' פירש שער לשון פעל וטעמו מירד והוא הפירוש מביא בשם יש אומרים בחולין ז' ע"ב (ולפי דעת עצמו הוא לשון שער) שוב בסוטה לה' ע"ב מפרשו לשון מירד ומביא גם כן דעת מנחם. אולי יש לומר כי חולין פירשו קודם סוטה וראה את דעת היש אומרים וטובה היא בעיניו. על כן העמיד דבריהם בסוטה ומוסיף שם עוד דעת מנחם ובמשלי שפירש אחר כך מביא רק לשון מירד בלי דעת מנחם. כי הפירוש שבו מרחיב

(1) עי' תרביץ חלק ד' צד 20 וכו'. ועי' עתה ליברמן בספרו שקיעין (ירושלים תרצ"ט) צד 94 שמתעסק מחדש בשאלה אם באמת פירוש רשי' פרק זה ונדחה פירושו מפני פירוש אחר או שרשי' לא פירש כלל פרק חלק. הוא רוצה להבחין בין הפירושים המובאים בשמו אצל הספרדים המייחסים כל מה שמצאו בפירוש חלק יחד עם פי' רשי' לקדמון זה ובין הצרפתים שידעו מה שנבע מקולמוסו באמת.

(2) גם פי' רשי' לגזיר איננו נובע ממקורו וע"כ אין להוציא דיוקים משנויים כמו דברים לג' יב' (עי' ווייס בית תלמוד II 196)

(3) עי' פאזנאנסקי בספר היובל לסאקאלאו צד 404

הוא היותר קדמון וכ"כ בהדוגמא הראשונה שמואל קדם לסוטה.

ברות א' יג' פירש תעגנה לשון אסור וכלוא וחולק על אותם שמפרשים לשון עיגון ובב"ב פ' ע"א מכארו כמו עגונה א"כ יש לומר שפי' ב"ב קודם לרות ולא היה לו עוד שהות להגיה מה שכתב כבר בב"ב.

בדניאל ד' טז' פי' רעיוניה מחשבותיו ותו לא. אמנם בכרכות נה"ע"ב מאריך בדבר שכל רעיון במקרא אינו לשון רצון אלא לשון מחשבה וכו' כאן מתבלטת במדה יתירה כי מתעסק בדניאל אחרי שגמר כבר מסכת ברכות. ואולי יש לחזק סברה זו ע"י השוואה בין פירושו על דניאל י"ב י"ג ופסחים נו' ע"א כי מה שכתב בש"ס על פי המדרש שמוכא ג"כ בערוך ערך ימין חולק עליו בדניאל שם ומוזהר שלא לפרש ימין לשון יד ימין אלא כמו ימים על פי מסורת הגדולה. דא כי פירושו על פסחים נגמר כבר קודם דניאל. הלא הפירוש בתלמוד שם אינו לפום ריהטא דדרשה אלא דעת עצמו והוא פלא כמו שהעיר גם מהרש"א שם כי באחרית הימים (בראשית מט' א') הוא הוא מה שהובא מדניאל באחרית הימין.

אולי יש לשער על פי שינויים אלה כי חלק הכתובים פירש באחרונה כי גם באיוב נמצא ששונה הוא מביאורו במקרא כגון ו' י'; ו' יד'; כט' ד'.

ובכן נבוא לסיכום כי פירש התורה קדם לכל; בכמה מסכתות התעסק קודם שכתב פירושו על נביאים; הכתובים ביאר באחרונה כי שם נמצא ששונה גם מפירושו על נזיקין שלפי סברת ווייס נגמר באחרונה אם כן פירוש הכתובים הוא האחרון ביחס הזמני לסדר נזיקין. והשערה זו מוצאה לה עוד סמוכים אחרים. פירוש תהלים נלקח בחסרונות בסופו, משלי הוא נתבאר בקיצור וכו'

סיים לפני התעסקו במס' גיטין¹). והנה כבר הבאתי למעלה (סוף פסקא I) דבריו בתשובה כי אשר וכאשר בכלל לשון שמוש של אס הם והיא היא מה שפירש ברה"א. איכ הוכרחנו לומר ששמושו של כי (אשר, כאשר) רפוי עדיין בידי רש"י פעם מפרשו כלשון דהא ופעם כלשון אס. יש עוד רמזים בתשובה זו ששונה מפירושו על המקרא כגון (דברים כב' א') כי תראה חמור שונאך בלשון פן, בגיטין מפרשו לכשי ארע כלומר אס יהיה כך. ברה"א לשון דלמא²).

אולי יש לשער מכל הלין כי בעת כתבו תשובה זו כבר סיים פירושו על התורה לכל הפחות עד במדבר שם וגם פירש כבר מסכת ראש השנה וגיטין במהדורה קמא ובין כך השיב תשובה וחזר בה לסברתו בראש השנה (כי-אי-אשר) וכמו שמפרשו בפירוש התורה.

ועתה אחר אחרון אני בא. הדוגמאות לשמושי לשון כי הם על הרוב פסוקי תורה והאחרים הם מאיוב (מלבד שתי מקראות ממלכים ואסתר) והם ביחד שש מקראות אם כמו או (למ' יג' ו' ה'); אם כמו אשר (ט' כג' יד' ה'; יז' יד'); אם כמו לכש... (ח' יח'). זרה האחרון נמצא גם ברה"א. משל לאדם הנותן לב ללמוד איזרה מקצוע של חכמה ומפני שנמשך אחרי למודו ומתעסק בו בכל כחו ההגה היוצא מפיו מלאה רעיונות לבבו כי רבו. האם נחטיא את המטרה באמרנו שבשעת כתבו התשובה מרתעסק רש"י בפירושו על איוב אע"כ מביא כמה דוגמאות מאותו חלק של תנ"ך. ואז הורה כבן חמישים שנה או יותר, כחמשה עשר שנה או יותר לפני פטירתו ואעפ"כ לא גמר פירושו לאיוב. נמצא שעסק בפירושו לסידורין פעם בענין זה פעם בענין אחר ועשה עוד הגהות ותיקונים על ביאורים שכתב כבר במהדורא קמא או תנינא

(1) ע"י וויינברג שם 204 בהערה

(2) פן ודלמא אצלו עולים בקנה אחד

כמו שהעיר הוא בעצמו בשאלה ששאלו לו אנשי אלצורא זיל ועתה עסקתי בה עם אחינו שמעיה והגהרתיה ע"כ וגם נמצא אילו פעמים בפירושו: צוה להגיה.

III

ואם נשאל האם נוכל לקבע באיזה סדר כתב פירושו יש להקדים לכל מסה ומסה האזהרה להיורת מתון מתון עד מאד בחריצת משפטים כי חומר פירושו הן בשם הן בתנ"ך היה עדיין ביד היוצר כמעט כל ימי חייו. גם חלו בהם ידי אחרים שרתקנו והוסיפו מדעתם ועל כן כל התוצאות הבאות הן הנה בדרך אולי ואפשר.

עד הנה מצאנו בחקירתנו שפירוש תהלים נסדר אחרי המסכתות ראש השנה וגיטין, שפירוש ר"ה קודם לגיטין ושפירוש התורה קודם לאותם מסכתות; שהיה בן חמישים כשמתעסק והולך בפירוש איוב. ואם מחלק רש"י בין שני סימני הזמן (לעיל אות ה') בכונה אזי יש להוציא עוד מהם שעסק בפירוש התורה בחמש שנים הראשונים אחרי שובו לביתו. ונוסף על זאת מה שמשער ווייס שפירש מסכתות הסדרים האחרונים קודם לסדר נזיקין ואולי פירש כל סדר נזיקין באחרונה. גם ברלינר כתב הערות קצרות על דבר סדר פירושו. על פי השוואה של שמואל א' כה' יח' עם פסחים עד' ע"א אשר שם נחסר פירושו של רבי קלונימוס בכתבי יד ישנים נראה לו כי לא ידע רש"י עדיין מרבי קלונימוס כאשר כתב פירושו על פסחים ואם כן קודם הוא לפירוש שמואל אשר שם נמצא ביאור החכם הנ"ל ככה הוציא משפט כזה על יחס פירוש איכה לכתובות. באיכה ד' ח' אינו מביא דברי רונש אמנם בכתובות ' ע"ב איתא¹). עוד הביא דוגמא שלישית. על פי השוואה בין סנהדרין קד' אשר שם הביא דברי מנחם מה שאינו

(1) ועי' ברשימה הבאה החילוק בין איכה ג"א והפירוש בש"ס שם

ועל פי דברים אלה צריך להגיה בתשובה: וריש לקיש לא בא אלא ללמד על שמוש משמען לפשטן:
 ד' על דבר תולדות ימי רש"י לא נדע ידיעות רבות אך זעיר שם זעיר שם נראתה נקודת אור מלבד כי האגדה העממית מצאה בחיי הגאון הגדול כר נרחב להדרו ולקשטו בציצים ופרחים מינים ממינים שונים. ובתשובה הזאת יש רמזים קטנים על סדר למודו בשיבת רבותיו וכל הסטוריון שכתב תולדות רש"י מביאם ומיותר להביאם כאן. ועל פרטים אחדים אדבר עוד להלן. והנה מפני עניות דעתנו כל חוקר ודורש בהלך רוחו של רש"י חתר ובקר למצא איזה חידוש יותר מחברו וכן היה שנתארג ונתרקם דמיון יפה שאין לו על מה להשען. קרארהנברג מתעסק עם דרך למודו והספרים שהיה רגיל לדרשם וכותב¹ בין כך Von dem Geiste der heiligen Schrift war er bei manchen Stellen so ergriffen, dass er den Vorsatz fasste durch tägliches Memorieren diese seinem Gedächtnisse einzuprägen. ושבושתא כיון דעל על. אליעזר מאיר ליפשיין בספרו החשוב רבי שלמה יצחקי² רוקם ואורג בתכלת וארגמן כי בפירוש המקרא נפשיותו מכפה יותר מאשר בפירוש התלמוד וכו' והוסיף וז"ל האדם שבו אינו מסתדר כאן מפני המפרש שבו ויש שדבר דברים חמים בפירושו: זה סוף הפרשה היא יקרה מכל על כן ימי נתתי לב עליה ללמוד (איוב כח' א') עכ"ל והיא היא הראיה שמביא גם קראהנברג. אמנם תלו השערותם על בלימה. גיתי ספר ונחוי בפירוש רש"י שם דבר"מ כי יש לכסף מוצא, גם זה טעם אחר לדבר הראשון בצדקתי החזקתי כי למה אהיה רשע אם בשביל כסף וזהב לכל יש מוצא וסוף אבל החכמה מאין תבוא זה סוף הפרשה היא

(1) בספרו Exeget Raschi als Breslau 1883,

(2) ורשה תרעב צד 172

יקרה מכל וכו'. מעתה כל בר בי רב יראה כי המדבר בעדו הוא איוב ולא רש"י וכן כל הרמיון היפה כלה כעשן.

ה' שני סימנים מסר לנו רש"י בתשובות אלה אשר בהם נוכל להכיר עת כתבם. בהקדמתו מתאונן וז"ל ומאשר שבתי פה (ר"ל שחזר לעיר מולדתו) לא עמדה לי שעה להקביל פניהם מאבל¹ לחש וקשה חוש מאחת זה לי עשרים וחמשה שנה עכ"ל ועוד הפעם בדברו על מלת כי (סי' ו') וז"ל כבר עברו עשרים שנה שאיני מפרשם כתרנומו של אונקלוס. ואם נשער שהיה רש"י כבן כה' או ל' שנה כאשר חזר לטרווייש אזי נמצא שכתב תשובות אלה כשהיה כבן חמישים שנה או יותר. ובמשך משאו ומתנו כורתב וז"ל ולמדנו מדבריו (ר"ל של ריש לקיש) שהצריך לדרוש כי באחת מכל הלשונות דורש בו לשון הנופל עליו ועל דבריו סמכנו לדרוש בעמוד הענן שבא לרגלי אהרן באמרנו וכו' שהם נופלים על כי שתים מהלשונות הללו הבא לדרש זו דורש והבא לדרש זו דורש ומה הבננו טעם מהלוקת של בית שמאי ור' עקיבא במסכת גיטין (צ"ג) עכ"ל. זאת אומרת שבשעת תשובתו כבר נגמר פירושו על התורה או לכל הפחות על במדבר שם כי דבר עליו בלשון עבר ובאמת מביא בבמדבר כ' כט' שני הפירושים.

ומה שנוגע לפירושו על גיטין אין לגזר משפט הרון כי שם מפרש ר' גונוני כי בזה הלשון: אם פן אלא אשר ז"א דהא מפרש כמו אשר. אמנם בראש השנה שם כותב כי טעם אשר וטעם כאשר נכנסו בתוך הסוג אם ובאמת התוספות בגיטין חולקים עליו ומביאי שם סברתו בר"ה. גם בפירוש התורה הולך בשיטתו שפנה אליה בר"ה: כי-אי-אשר. א"כ גם פירוש זה כבר

(1) הגהת אפטאביצר שם

החתום צעיר עם הנקוב על ספר משיחת החבר שמשלשל ברתוקות ממולאים בתרשיש פז וישפה משובצים אופיר במלוואותם אשר נקב ר' נתן בר' מכיר בר' מנחם בר' מכיר הנודע במקומנו וכו' ע"כ וגם אחר כך מדבר לשואלו בלשון יחיד "שאלותיו הגיעו לידי ורגו לבי בהן כי קדמני בהן וכו'" זאת אומרת כי הכותב השואל הוא איש אחד. ועל כן יש להתפלא על החכם המנוח יואל מיללר שמגיה בספר¹⁾ תשובות חכמי צרפת ולותיר: נתן ברבי מכיר ור' מנחם ברבי מכיר. וכן באה ההגהה הזאת במבוא לראבי"ה²⁾ של אפטוביצר ספר מלא ענין. וההשערה הזאת איננה נכונה כי כאשר כבר אמרתי הלשון של התשובה מעידה נגדה. גם מדברי צונץ³⁾ נשמע שהוא שואל אחד והביא מגלת היחס שלו לרבנו גרשום ורבי יצחק ברבי יהודה אחד מרבותיו של רש"י וז"ל Ihm, seinem Zuhörer, schreibt Raschi mit grosser Achtung nennt ihn den in allem Bewanderten. ורמזו שם בהערה על התשובה הנוכחית. ולפלא שגם החוקר המצויין המנוח אברהם עפשטיין ישב על מדוכה זו ונכשל בה⁴⁾. הוא מתמיה על השלשלת הארוכה של שמות השואל ומשער על פי השערת מיללר שדוא טעות סופר. אמנם אין כאן מקום לתימה כלל וכלל. הלא כתב רש"י בעצמו "המשלשל ברתוקות וכו'" ועל כן הוא מאריך בכוונה ומסדר יחומו אחר גדול הדור⁵⁾.

ב' בראש התשובה מביא רש"י בקצור דברי השואל וז"ל והוקשה לו למה הפך הסדר ול"א הזכירו כסדר שהן מתורגמין דהא הלא דלמא (ראו) דאי עכ"ל ואחר כך

(1) ויען תרמא' צד 25 במבוא

(2) עי' שם צד 405 אמנם באבר במבוא לספר האורה (לבוב רזרסה') צד 106 הביא שם השואל בלי הגהה

(3) Literatur Geschichte צד 159-160

(4) עי' ספר היובל לשטיינשניידר מאמרו על פירוש רבינו גרשום צד 136 הערה ג'

(5) וענה אחרי כתבי זאת העירני ידידי הספרן ל' הירשל על הוצאת מנחם מענדל כשר של תשובות רש"י מחופש מטמונים (ירושלים תרפ"ה)

מביא ר' דוגמאות "שאלו המתרגמים בהם כי יקרא" (דברים כב' ו') ה"י, כי תאמר (דברים ז' יו') דלמא. כי פתח (דברים טו' ח') הלא, כי גוע אהרן (במדבר כ' כט') דהא. וקשיא ליה אין סידורן כך" זאת אומרת סדר מעמי מלת כי במאמר ריש לקיש איננו לפי סדר המקראות בתורה ואם היה שומר הסדר היה לו לומר: דהא דלמא אלא אי. ע"כ יש להגיה בראש דבריו כזה: שהן מתורגמין דהא דלמא אלא ד"י. וכאשר נדמה דברי רבי נתן בעל הערוך ערך אי"ו השני עם דברי התשובה אזי נמצא שם הדוגמאות האלה כצורתם כצלמם עם הפירוש ובסוף דבריו כותב וז"ל כך פירשו תלמיד מגנצא מפי המורה עכ"ל וכמדומה היה המורה רבי יצחק בן יהודה ראש ישיבת מגנצא אשר שם לקח גם רבי נתן ברבי מכיר לקח מפיו.

ג' אחרי שמאריך רש"י להביא דוגמאות לשימושים שונים של מלת כי כתב (סוף צד ב') ואני אומר כולן מתורגמין לשון ארי וכאשר יהפוך כי בלשון עברית כן יהפך ארי בלשון ארמית ארבעתן²⁾ ורבי שמעון בן לקיש לא ללמד על שמוש משמען לפשטן ולומר לך יש כי הבא ליתן טעם כי לסתר דבר ולישב דבר ויש כי משמש לשון תלוי כמש אם עכ"ל וכל קורא מבין מרגיש שיש כאן טעות סופר ואיזה חסרון אמנם המו"ל לא העיר על זה. והנה אם נביא דברי הפירוש על תענית המיוחס לרש"י (ט' ע"א) אזי נוכל למלאות החסרון על נקלה. והא לך דבריו שם וריש לקיש ל"א אתי למימר דלא מתורגמין שום כי בעולם אלא באחד מהני לשונות אלא אפילו מתרגם ארי דרשינן משמעותיה כמשמעות דהא ע"ש

ובפתח דבר כתב הערה קצרה על לשון יחיד. אמנם שאר הגהותי אינו מזכיר.

(1) עי' עפשטיין שם ברשימתו צד 119

(2) הוה לזה כמעט מלה במלה פירושו על גיטין שם

על מקצוע חשוב של הענין הנ"ל על ידי ווינבערג¹ ששייר עוד אילו פרטים. ועוד חזרתי לאחור מפני הבלבול והאריכות שלא לצורך. ועם כל זה לא נעבר עליו בשתיקה מפני שנכשל בו אחד מומחה ובקי מכותבי תולדות רש"י. ווייס במאמרו בבית תלמוד² כותב ו"ל עוד מצאתי כלל גדול בפירושו שהוא מוסיף על הד' לשונות שמלת כי משמש עוד שמוש חמישי והוא שכי משמש במקום כאשר (תהלים יח' ח'; מד' ב') עכ"ל כוונתו בזה כי מלבד הד' לשונות של ריש לקיש: **אזי** אלא דלמא דהא הוסיף רש"י עוד טעם אחר: כאשר.

גם ירדתי דר. ב. מ. לויז מו"ל של אוצר הגאונים הנודע לשבח כתב לי באגרתו (א"ך אדר תרצ"ו) וז"ל ואין ספק שדברי ריש לקיש כי משמש בד' לשונות אינה אלא דוגמא אמורה רק לד' מקומות ולא לכל המקומות בתנ"ך וכך הבין כנראה רש"י בתשובתו שם עכ"ל נמצא הולך בשיטת ווייס. אמנם בעניי איני יכול להסכים עמהם ואלה הם ראיותי. רש"י בעצמו כותב בר"ה ג' ע"א וכל המשמשין במקום כאשר ובמקום אשר כולן לשון אם הם שמצינו בכמה מקומות אם משמש לשון כאשר ולשון אשר עכ"ל בניטין צ' ע"א מסיים פירושו וכל כגון אלו שאין אתה יכול לפותרן בלשון מפני ונפתרין בלשון כאשר כמו כי יאמרו אליכם בניכם (שמות יב' כו') כי יהיה להם דבר (שמות יח' טז') כולן לשון אם הם עכ"ל ועוד בה שלישייה בתשובתו שנדפס בחופש מטמונים טוען ואם יאמר חביבי עוד יש שמוש ללשון כי שהרי רובן משמשין במקום אשר כגון כי טוב העין (בראשית ג' ו') . . . ועוד יש משמשים במקום כאשר כמו כי בא סוס פרעה (שמות טו' יח') . . . כל אלה בכלל לשון שמוש של אם הם שיש אם משמש בלשון אשר . . . ואם המשמש בלשון כאשר ואם המשמש בלשון כאשר ואם תקריב מנחת בכורים (ויקרא

(1) ע"י ספר השנה של החברה בפראנקפורט חלק יד' צד 191 וכו'

(2) חלק ב' צד 258

ב' יד') עכ"ל.

הרי מכל דברי רש"י בעצמו ברור כשמש שטרה להביא כל שמושי מלת כי במקרא בתוך אחר מן הארבעה סוגים שמנה ריש לקיש לטעם המלה הקשה הלזו ולא היתה כוונת רש"י לצאת חוץ לגדרים אלה או להוסיף על מספרם. ולכן בפסוקי תהלים שהביא ווייס לעיל פירש כי בלשון כאשר סתם בלי הגיד איך בא לביאור זה כי חשב שכלליו כבר ידועים לקורא דבריו במקומות אחרים. ואם כל זאת אמת ונכון אזי נוכל להוציא ממנה שכתב פירושו על תהלים אחר נימוקיו על מסכתות ראש השנה וגיטין ז"א כאשר כבר בא בימים והמסקנה הזאת מתאימה עם מה שכתבתי במבוא לפרשני-דת א חלק ג' (צד ח' ט') שלעת זקנתו או לכל הפחות בסוף מלאכתו הפרשנית עסק בספר זה ושם באתי לסיכום זה על פי הקירות אחרות ואם כן משני צדדים שונים נסתיימה הדרישה ובאה לתוצאה אחת.

II

בדרך התשובות של רש"י שהבאתי לעיל נמצא אחת (ס' ו') שמוקדשת מראשה עד סופה לשמושי מלת כי ויש ללמוד ממנה ידיעות אודות סדר עריכת פירושי רש"י על התלמוד ועל המקרא. והשתא דאתי לידן נימא בה אילו הערות.

א' בסמן א' נקבע שם השואל והוא מהמשפחה החשובה בני רבי מכיר ממנצא. המוציא לאור מעיד על העתקתו כי מדוב הימים כסו פניהם הרולים ואני בזעת אף ויגיעת נפש העתקתים מקלף ישן ובאמת הלשון מגומגם בכמה מקומות שלא כדרך רש"י ונראה שנלקה פה ושם בחסרונות כאשר אחוה עוד להלן. והנה בראש תשובה א' הקדמה ארוכה אשר כולה אומרת כבוד להשואל בסגנון פיוטי וכולה בלשון יחיד וזאת תחלתה: אליך שורק הנטועה בקרן בן שמן וכוכבו כי עתה רבא לך אשר שאלתנו וכו' הנני

הרשימה הזאת אשר אני נותן היום לפני הקורא מוקדשת לזכרון רש"י עת עברו תשע מאות שנה אחרי הולדו (1040) (1). בכל מקצוע ומקצוע של עבודתו הפרשנית והפסקנית (2) כבר חקרו ודרשו בשבע הקירות ודרישות עד כי כמעט לא השאירו הראשונים עוד מקום להתגדר בו. עדיין נחכה הוצאה מדעית של פירושו על נ"ך וש"ס אבל אין זאת עתה כוונתי באמרי כי החקירה אודות אשיותו דמות אפיו ודרך למודו הולכת ונתרחבת מימי צונץ וברלינר ואילך. בימינו אלה (3) כבר גזרו להוציא אפילו מלוננו המקראי של רש"י מחשבה טובה ומועלת! ומה לעשות עוד לכרם שלמה ולא נעשה בו? אמרתי כבר אכבד זכרון הגאון האמתי האדיר הזה בעטרת שושנים מלוקטים מגנות ופרדסים שנטע ושמר ותקן הוא בעצמו. עברתי על נימוקיו שכתב על התלמוד ואספתי לאחד אחד פירושו של מלות או פסוקים בתנ"ך שפור נתן בין ביאוריו שם ויסרתי באופן זה מחדש פירוש רש"י על תנ"ך.

החכם המנוח א. ה. ווייס (4) העיר זה מכבר על ענין גדול בעיניו והוא שמצאנו במקומות אין מספר שמפרש מלות וטעם פסוקי תנ"ך בפירושו על התלמוד וסותר מה שכתב בפירושי המקרא. ואחר שמישים לפני הקוראים אילו דוגמאות בא לידי סיכום כי כל מה שנראה סותר אינו אלא מפני שמפרש בתלמוד לפי שיטת מדרש רנאים או אמוראים

(1) עיי' עתה אפטוביצר במבוא לספר ראבי"ה (ירושלים תפריח) צד 396 והלאה שרוצה לקבע זמן לידתו בין תשפח-תשע (1028) ע"פ כמה ראיות

ויש מהן שאינן חזקות ומוכיחות כ"כ ויש עוד דברים בגו

(2) על רש"י בתור פסקן עיי' רב צעיר בהגרן חלק י' צד 81

(3) עיי' לשוננו (תרצ"ט) כרך י' חוברת א'

(4) בית תלמוד חלק ב' צד 165 והלאה

ובמקרא הוא נותן דעת עצמו. אמנם בסיכום זה איננו יוצאים די חובת ביאור כל צרכו. הרי ישנם עוד מקראות שמביא בתוך פירושו מדי דברו על טעם איזה מלה שמבאר בש"ס וכדומה והמקראות האלה מפרש באופן אחר ממה שכתב עליהם במקומם. גם נמצא פעמים הוספות או מילואים לדבריו על המקרא (1). על כן בקרתי הענין החשוב הזה עוד הפעם והעתקתי דבריו אלה מול אלה. בסוף היריעה פירושו בתנ"ך או הערה אודותיו והצבתי ציון כוכב קודם השורה אם לא נמצא ממנו דבר במקרא שם. על ידי השוואה זו נלמד כמה דברים אשר אדבר עליהם עוד בפרוטרוט. מלבד שנתקיים גם כאן הפרתגם דברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר ופעמים זה בא ללמד ונמצא למד כמו הביאור הקצר על שמות לו' א' ועשה בצלצל. לשון צווי (2). גם ראה נראה לפנינו איך היתה כוונת רש"י בפירושו על התורה יותר נוטה אל מדרש אגדה גם במקומות שלא הצורך הכריחו לכך כדי לעשות פירושו לספר עממי לתועלת רבים. מתבלטות שתי דוגמאות להעיר על זאת והם בראשית מה' יד' על צואריו ודברים כה' יח' ויונב שמפרשם בפירוש התלמוד על דרך הפשט. ויש שהשתמש בדוגמא אחת כמו בנין-אב לכל המקומות כמו מלכים ב' ו' ו' וכנראה באה לו מן המקור שהוא אשר שאב ממנו בעל הערוך וכן ישעיה מ' כב'.

ומעתה נפן נא לדבר על ענינים אחרים המתחסים אל הרשימה הבאה והם (I) שימושו של מלת כי; (II) על דבר תשובה בחופש מטמונים; (III) והאם יש לקבוע סדר וערך לפירושו באיזה מתעסק לפניו ובאיזה לאחור.

(I) לא הבאתי כל המקומות אשר ביאר שימושו של מלת כי להשוותם עם דבריו בש"ס והם שלשה מקומות: ר'ה ג' ע"א; גיטין צ' ע"א; שבועות מט' ע"ב; בפירוש המיוחס לרש"י על תענית ט' ע"א. הדא בפני שכבר נמצאה חקירה

(1) עיי' מאמרי קרן הפוך בס' זכרון יהודה בודפשט תרצח צד 170 וכו'

(2) עיי' מה שהבאתי בשם שד"ל

מ ו ח ל פ ת ה ש י ט ה

ו ה ו א

פירוש רש"י על תנ"ך

נאסף ונלקט מביאוריו על התלמוד

ע ל י ד י

י צ ח ק מ ז ה ר ש ע ן
ר ב ר ז ש י ב ק ם ה א ג

אמסטרדם ש"ת לפ"ק